

FACULTAT DE TRADUCCIÓ I D'INTERPRETACIÓ

GRAU DE TRADUCCIÓ I INTERPRETACIÓ

TREBALL DE FI DE GRAU
Curs 2024-2025

Bom dia, camaradas, d'Ondjaki:
Traducció i anàlisi de fragments seleccionats

Anna Sánchez Sivill
1600991

Tutor/a
Nazir Ahmed Can

Barcelona, 30 de maig de 2025

UAB
Universitat Autònoma
de Barcelona

Dades del TFG

Títol:

Bom dia, camaradas, d'Ondjaki: traducció i anàlisi de fragments seleccionats

Bom dia, camaradas, de Ondjaki: tradução e análise de fragmentos selecionados

Bom dia, camaradas, de Ondjaki: traducción y análisis de fragmentos seleccionados

Autor/a: Anna Sánchez Sivill

Tutor/a: Nazir Ahmed Can

Centre: Facultat de Traducció i Interpretació

Estudis: Grau de Traducció i Interpretació

Curs acadèmic: 2024-2025

Paraules clau:

Ndalu de Almeida, Ondjaki, *Bom dia, camaradas*, Angola, català, portuguès, traducció literària, culturema, tècniques de traducció, fals amic

Ndalu de Almeida, Ondjaki, *Bom dia, camaradas*, Angola, catalão, português, tradução literaria, culturema, técnicas de tradução, falsos cognatos

Ndalu de Almeida, Ondjaki, *Bom dia, camaradas*, Angola, catalán, portugués, traducción literaria, culturema, técnicas de traducción, falsos amigos

Resum

CA: Aquest treball té com a objectiu fer una proposta de traducció al català de fragments escollits de l'obra *Bom dia, camaradas*, de l'autor angolès Ondjaki, a partir de l'original en portuguès. Mitjançant la contextualització de l'autor i l'obra, i la introducció dels conceptes teòrics de culturema i fals amic, estesos en l'estudi de la teoria de la traducció, es presenta una anàlisi dels principals reptes traductològics identificats. L'anàlisi recull tant dificultats culturals com interferències lingüístiques pròpies de la combinació portuguès-català, i justifica les estratègies aplicades per fer-les accessibles al lector catalanoparlant sense perdre la càrrega cultural original.

PT: Este trabalho tem como objetivo propor uma tradução para o catalão de fragmentos selecionados da obra *Bom dia, camaradas*, do autor angolano Ondjaki, a partir do original em português. Através da contextualização do autor e da obra, e da introdução dos conceitos teóricos de culturema e falso amigo, amplamente utilizados no estudo da teoria da tradução, apresenta-se uma análise dos principais desafios tradutológicos identificados. O estudo aborda dificuldades tanto culturais quanto linguísticas próprias da combinação português-catalão, e justifica as estratégias aplicadas para tornar o texto acessível ao leitor catalão sem perder a sua carga cultural original.

ES: Este trabajo tiene como objetivo proponer una traducción al catalán de fragmentos seleccionados de la obra *Bom dia, camaradas*, del autor angoleño Ondjaki, a partir del original en portugués. A través de la contextualización del autor y la obra, y de la introducción de los conceptos teóricos de culturema y falso amigo, ampliamente usados en el estudio de la teoría de la traducción, se presenta un análisis de los principales retos traductológicos identificados. El análisis examina tanto dificultades culturales como interferencias lingüísticas propias de la combinación portugués-catalán, y justifica las estrategias aplicadas para hacerlas accesibles al lector catalanohablante sin perder la carga cultural original.

A la Noelia i en Jofre, per apropar-me de la mà a una llengua i
cultura que, tot i veïna, m'era una gran desconeguda.

Per suposat, al Nazir, tutor i professor, per la inspiració i
l'ajuda en els moments més incerts.

Taula de continguts

1. Introducció	5
2. Contextualització	6
2.1. L'autor: Ondjaki	6
2.2. L'obra: <i>Bom dia, camaradas</i>	7
3. Metodologia	9
4. Marc teòric de l'anàlisi de la traducció	11
4.1. Culturemes	11
4.2. Tècniques de traducció	12
4.3. Diferències i similituds català-portuguès: falsos amics	13
5. Traducció	15
6. Anàlisi i comentari de la traducció	34
6.1. Els culturemes a <i>Bom dia, camaradas</i>	34
6.1.1. Patrimoni cultural	34
6.1.2. Elements naturals	36
6.1.3. Cultural lingüística	37
6.1.4. Cultura social	39
6.1.5. Ingerència cultural	40
6.2. Els falsos amics a <i>Bom dia, camaradas</i>	41
6.2.1. Falsos amics semàntics	41
6.2.2. Falsos amics ortogràfics i ortotipogràfics	42
7. Conclusió	43
8. Bibliografia	44
9. Annexos	45
1. Text original: <i>Bom dia, camaradas</i> , pàg. 51-64 i 119-142	45

1. Introducció

El present treball es planteja com a una oportunitat d'analitzar els reptes i les estratègies que planteja la traducció literària del portuguès al català a partir de la traducció de fragments seleccionats de la novel·la *Bom dia, camaradas* de l'autor angolès Ondjaki, una obra que, malgrat el seu caràcter fictici, està fortament arrelada a experiències autobiogràfiques de la infància de l'autor i a un context històric específic: la Luanda dels anys vuitanta, posterior a la independència d'Angola. Com a tal, la novel·la conté una gran quantitat d'elements culturals, socials i lingüístics propis d'aquella Angola que plantegen reptes significatius a l'hora de ser traslladats a la llengua catalana. En particular, a més, la combinació lingüística portuguès-català comporta unes dificultats específiques degudes a la seva similitud. Així doncs, el treball es divideix en dues grans tasques.

En primer lloc, traduir al català part de l'obra, amb la possibilitat de completar-la en un futur fora del context acadèmic. Així, començant per entendre el context de l'obra i l'autor, busco aconseguir traslladar al català no només un episodi anecdòtic de les vivències d'un nen angolès, sinó també tots aquells elements culturals, socials i històrics que l'autor ens mostra en el seu llibre per a pintar-nos el quadre de la Luanda de la seva infància durant una època marcada pels canvis.

I, en segon lloc, fer una anàlisi i comentar elements que han suposat un problema durant el procés de traducció a causa de la càrrega cultural i les diferències lingüístiques. Partint del concepte de «culturema», faré una extracció i tipificació d'aquests elements, que inclouen tant mencions explícites de llocs i grups, com expressions idiomàtiques i termes en llengües locals. Parlaré del terme «fals amic» i de per què suposa un repte especial entre el portuguès i el català. No només en l'àmbit semàntic sinó també ortogràfic i ortotipogràfic per a garantir una experiència lectora agradable.

A partir d'aquest procés, s'han pogut identificar una sèrie de reptes concrets en la traducció d'aquesta obra que van més enllà de la literalitat. L'anàlisi dels fragments seleccionats m'ha permès observar que molts dels obstacles no sorgeixen tant de la comprensió del text original —encara que la variant de portuguès també ha causat uns quants malentesos—, sinó de la seva adequació cultural i formal per al lector catalanoparlant. Així mateix, també ha evidenciat la importància d'estratègies com l'adaptació contextual, l'explicació implícita i la compensació cultural per preservar el sentit i el to originals. Finalment, l'aplicació de la teoria dels culturemes ha facilitat la classificació dels elements més conflictius, i s'ha constatat que el maneig de falsos amics exigeix una atenció minuciosa, especialment entre llengües tan properes. Tot plegat, ha evidenciat la necessitat d'un enfocament traductor que combini els coneixements lingüístics i un coneixement profund del context sociocultural de l'obra.

2. Contextualització de l'obra

2.1. L'autor: Ondjaki

Ndalu de Almeida, més conegut pel seu pseudònim Ondjaki (de l'umbundu¹: guerrer), és un autor angolès nascut l'any 1977 a Luanda, dos anys després que el país declarés la independència de la colonització portuguesa després quatre-cents anys d'història colonial i en mig d'una guerra civil que duraria fins a l'any 2002. Com a tal, la seva infància va ser fortament marcada pel canvi i la transició, per les coses noves prenent el lloc de les velles. Una realitat estesa entre els països africans que rebien un tast d'autonomia i enfortia el desig de crear i expressar una identitat pròpia.

Ondjaki comença la seva trajectòria com a escriptor l'any 2000 amb el llibre de poesia *Actu Sanguíneu* i des d'aleshores la seva producció literària consisteix en més de 30 obres incloent contes, novel·les, relats curts, llibres infantils i fins i tot un guió teatral. Les seves obres des de *Bom dia, camaradas* (novel·la, 2000), *Os da minha rua* (conte, 2007) i *AvóDezanove e o segredo do soviético* (novel·la, 2008) fan servir la temàtica de la infància com a eina per a recordar i posar en perspectiva el passat. L'autor reviu una època de la història d'Angola que va presenciar quan era encara un nen de manera innocent i sense floritures, contribuint a la literatura africana com a eina per a entendre el passat fent de mirall a la vegada que reflexiona sobre aquestes memòries (Guimarães, 2008). Aquesta temàtica i ús de les memòries l'ha dut a aparèixer mencionat juntament amb autors com el moçambiquès João Paulo Borges Coelho o l'angolès Manuel Rui, que també han fet servir les seves obres per a retratar el període postcolonial d'aquests països africans.

Paral·lelament a la seva trajectòria literària, Ondjaki compta amb una sòlida formació acadèmica: és llicenciat en sociologia per l'Institut Universitari de Lisboa i es va doctorar en estudis africans a Itàlia. Les seves obres han estat traduïdes a llengües com el francès, l'anglès, alemany, l'italià i el xinès. Ha estat guardonat en diverses ocasions amb premis entre els quals destaquen el Gran Premi de Conte Camilo Castelo Branco l'any 2008 per *Os da minha rua* (2007), el Premi Literari José Saramago l'any 2013 per *Os transparentes* (2012) i el Premi Littérature-Monde a França l'any 2016. Actualment, forma part de la União dos Escritores Angolanos (UEA) i és considerat una de les veus més destacades de la literatura africana contemporània en llengua portuguesa.

¹ Llengua autòctona d'Angola del subgrup de llengües bantus, dins de la família de llengües nigerocongoleses.

2.2. L'obra: *Bom dia, camaradas*

Bom dia, camaradas és la primera novel·la que publica Ondjaki i ell explica que ho fa després que un amic editor angolès amb qui coincideix quan era a Lisboa li digués que volia fer un recull de llibres que tractessin o estiguessin ambientades durant la independència d'Angola i li preguntés si tenia res escrit:

Eu não tinha nada, nem sei se estava a escrever contos ou coisa assim. Mas disse-lhe: “tenho, tenho, eu estou a escrever justamente um livro que, olha, é curioso, passa por essa temática da independência”. [...] Eu disse: “[...] é um livro que tem ver com a minha infância, com os meus pais, que se conheceram nesse processo da independência, com os professores cubanos, etc”. [...] “Nome não tem, mas já vou a mais de meio do livro”. [...] “Em Agosto eu mostro-te isso”. E eu não tinha nada, nada, nada. (PÚBLICO, 2021)

La novel·la està dividida en dues parts. La primera, els cinc primers capítols, tracta de la vida a Luanda del jove protagonista, de qui mai en sabem el nom, però que es pot interpretar que és l'autor mateix. Apareixen la família, els amics i l'escola. Els nuclis de la vida del protagonista i narrador, que ens descriu la ciutat de Luanda urbanitzada i culturalment diversificada per la presència dels militars cubans i soviètics. A la segona part, tot són adeus i tancaments. S'acaba el curs, els professors cubans se'n tornen a Cuba i s'anuncia per la ràdio que s'ha acabat la guerra.

Tot aquest relat transcorre al llarg d'un any lectiu a la dècada dels vuitanta durant el qual coneixem els amics i companys d'escola del protagonista, que van acompanyar a l'autor en el seu moment, i ara ressegueixen de la memòria i tornen a les vivències d'aquest any. En Cláudio, en Murtala, la Petra i la Romina són alguns dels que apareixen sovint, sigui participant d'activitats a l'escola o protagonistes de les aventures i peripècies que el narrador va recordant.

Tot i això, els personatges no estan limitats a infants, i és amb les interaccions amb els diversos adults que té en Ndalú, on es veu representat el xoc entre nou i vell. Els adults que han viscut part del període colonial i que han experimentat directament el canvi i aporten el punt de vista de com eren les coses abans versus els joves que es troben en la transició i potser encara no són del tot conscients del futur que hauran d'ajudar a construir (Guimarães, 2008:89, 90).

Entre aquests personatges adults que tenen una especial influència en en Ndalú i en com percep la realitat del seu país, trobem l'António, un treballador domèstic de casa del protagonista, amb qui comparteix converses i reflexions sobre el passat d'Angola i en qui observa una visió gairebé nostàlgica de com es feien les coses sota el control portuguès, una postura que en Ndalú no sembla acabar de comprendre i que contrasta amb la ideologia dominant de l'època.

A la novel·la, també hi juguen un paper important els professors cubans. Són la representació de l'ajuda aportada per Cuba durant aquest període, que va enviar militars a Angola per a donar suport en qüestions de defensa, però també en medicina i educació. Encara que a vegades descriu les accions d'aquests professors de manera una mica irònica, el sentiment general cap a aquesta ajuda és d'agraïment. Especialment al final, quan s'anuncia que els professors se'n tornen a Cuba, el comiat és sentimental i posa en paraules explícites el sentiment de germanor entre els dos països de boca del professor Ángel.

Además de sentir haber cumplido nuestra misión en Angola, además de habernos sentido privilegiados por poder ayudar a nuestros hermanos angoleños en la lucha por el poder popular, volvemos alegres a nuestra patria sabiendo que Angola tiene jóvenes, en su mayoría, tan empeñados en la causa revolucionaria, porque la causa revolucionaria, sobre todo, es el progreso. (*Bom dia, camaradas*, pàg. 115)

Bom dia, camaradas ha estat reconeguda com a part del grup d'obres literàries que comparteixen un caràcter testimonial i donen la perspectiva dels autors dels primers anys d'independència d'Angola, un període marcat per la inestabilitat, la guerra i la temptativa d'implantar un nou ordre. Ho fan situant el present en el que és ara un passat pròxim, mentre deixen entreveure els primers senyals de la societat que es construiria a continuació, amb les memòries i materials heretats d'aquest procés històric tan complex (Chaves, 2010).

És interessant mencionar que trobar aquest tipus d'obres escrites per algú tan jove com l'autor Ondjaki és poc comú i pot crear escepticisme sobre el valor de les experiències i memòries, que es podrien considerar poc "madurades". Però la novel·la pinta una imatge molt real d'una generació que creixia juntament amb el país i en mig d'un període de guerra rere guerra, primer contra el colonialisme, després interna entre els diferents moviments polítics per al control del país, estirant-se fins al 2002. El llibre relata situacions que posen en evidència els problemes a què s'enfrontava el país des del punt de vista d'un narrador infantil, fent observacions que resulten xocants, no només pel fet que descriuen, sinó per la simplicitat amb què s'explica, per exemple, el gran índex de criminalitat, que els passava als lladres que eren capturats o la pobresa en què vivien alguns dels seus companys d'escola.

Tot això la converteix en una obra molt interessant de traduir. No és d'estranyar, doncs, que ja ho hagi estat a set llengües.

3. Metodologia

Per a l'elaboració de la traducció vaig plantejar un encàrrec de traducció editorial imaginari en el que es demanava obtenir una novel·la equivalent en llengua catalana per a una editorial que s'especialitzés en literatura africana, sense sotmetre l'obra a una domesticació² (Venuti, 1995) per a presentar al públic català una part molt important de la història anglesa, valorant especialment els elements que mostrin diferències culturals.

Amb l'objectiu d'aconseguir una millor visió i comprensió tant de l'autor com de l'obra i el context en què es desenvolupa, he recorregut a materials de consulta com articles de crítica i anàlisi literària referents tant a l'autor, la seva vida i obra, com a *Bom dia, camaradas* en concret. Referenciaré articles de Roberta Guimarães Franco (2008), Rita Chaves (2010), Henrique Evaldo Jansen (2011) i més, a l'apartat de Contextualització per a profunditzar en l'obra, l'autor i el seu context.

L'elaboració de la traducció ha seguit els següents passos:

1. Lectura analítica
2. Tria dels fragments
3. Traducció

La primera lectura del text complet tenia dos objectius: decidir quins fragments traduiria i familiaritzar-me amb el relat, a la vegada que feia una extracció de termes i expressions comunes de la variant del portuguès d'Angola, amb el que entrava en contacte per primera vegada.

Per a prendre decisions referents al format, tant abans de començar a traduir com durant el procés, he consultat el *Manual d'estil: la redacció i l'edició de textos* de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). D'aquesta manera també vaig observar certes diferències en aspectes ortotipogràfics entre el portuguès i el català, que he pogut afegir a l'apartat d'Anàlisi i comentari de la traducció.

L'anàlisi i comentari de la traducció busca fer un recull d'unitats concretes que hagin suposat un obstacle durant el procés, estructurat en aspectes culturals, o culturemes, i falsos amics deguts a les diferències i semblances entre les llengües i cultures, per després explicar-ne la dificultat i proposar opcions de traducció.

² Una traducció domesticada és aquella que prioritza la naturalesa i fluïdesa en la llengua i cultures d'arribada per sobre de la d'origen. Això resulta, a vegades, en una eliminació dels elements de la cultura de partida, que queden substituïts per uns més familiars de la cultura receptora.

Abans d'entrar en els aspectes traductològics concrets, convé contextualitzar l'autor i l'obra per comprendre millor *Bom dia, camaradas*, les eleccions estilístiques i temàtiques d'Ondjaki, i la càrrega cultural i històrica que impregna el relat i condiciona directament el procés i les estratègies de traducció.

4. Marc teòric de l'anàlisi de la traducció

Bom dia, camaradas és una novel·la ambientada en un context geogràfic i històric específic: Angola, en concret la seva capital Luanda, durant els anys vuitanta. Tot i que el relat es considera ficció, el text incorpora igualment referències culturals i elements contextuais que poden resultar estranys per a un lector que no estigui familiaritzat amb la realitat sociocultural i històrica anglesa. Així mateix, hi ha altres dificultats a l'hora de traduir que són degudes a la proximitat entre el portuguès i el català, concepte conegut com a falsos amics o falsos cognats.

L'objectiu d'aquest marc teòric és, doncs, fonamentar l'anàlisi dels fragments traduïts i les dificultats mencionades. Per fer-ho, he recollit i sintetitzat tres línies d'estudi: primer, el concepte de culturema i la seva classificació partint de l'estudi de la professora Lucía Molina Martínez (2001), segon, les tècniques de traducció sistematitzades per Amparo Hurtado Albir (2011), i finalment, l'estudi dels falsos amics entre llengües romàniques segons la proposta de Carlucci i Díaz Ferrero (2007).

Partint d'aquests tres fils teòrics, he identificat i categoritzar els problemes de traducció més rellevants, i també he justificat les solucions adoptades durant el procés de traducció.

4.1. Culturemes

El terme culturema és usat gairebé exclusivament en el context de la Teoria de la traducció i els seus estudis per expressar les dificultats degudes a diferències culturals a què s'enfronten els traductors. Pot referir-se a paraules i elements concrets així com a aspectes més amplis com els costums socials. Amb llarg del temps, diferents acadèmics de l'àmbit han proposat diferents definicions del que es considera un culturema, entre ells, Lucía Molina ho defineix així: «Elemento verbal o paraverbal que posee una carga cultural específica en una cultura y que al ser transferido a otra cultura, puede provocar una transferencia nula o distinta al original», (Molina, 2001: 89).

Igualment, també s'han proposat diferents classificacions d'aquests elements. Per exemple, Peter Newmark (1988) va proposar una tipologia de *cultural words* que inclou cinc àrees: ecologia, cultura material, institucions socials, costums i gestos, i expressava que cal adaptar les estratègies traductores en funció del grau de familiaritat del lector amb aquests elements. Així mateix, Nedergaard-Larsen (1993), en els seus estudis sobre subtitulació, va distingir entre referències reals i fictícies, i entre culturemes globals i locals. Una altra aportació destacada és la de Katan (1999), que relacionava la traducció de culturemes amb el concepte de nivells de consciència cultural, i defensava que el traductor ha d'actuar com a mediador entre sistemes de valors, no només entre llengües.

En aquest treball, però, he optat per la classificació de Lucía Molina Martínez (2001), com he dit, ja que les categories proposades encaixen amb facilitat amb els elements que es poden extreure d'una

lectura crítica de *Bom dia, camaradas*. La seva proposta identifica les següents quatre grans categories:

Patrimoni cultural	Referències a personatges (reals i ficticis), fets històrics, coneixement religiós, festivitats, creences populars, folklore, obres i moviments artístics, cinema, música, dansa, jocs, monuments emblemàtics, llocs coneguts, aspectes d'urbanisme (habitatges, eines, instruments, estratègies militars, mitjans de transport, etc.)
Elements naturals	Problemes derivats de les diferències ecològiques entre zones geogràfiques diferents. Inclou: flora, fauna, fenòmens atmosfèrics, clima, topònims, etc.
Cultura lingüística	Problemes provocats per dites i frases fetes, metàfores generalitzades, associacions simbòliques, interjeccions, insults, etc.
Cultura social	Inclou convencions i costums socials (formes de tractament i cortesia, manera de menjar, vestir i parlar, costums, valors morals, gestos, etc.), així com qüestions d'organització social (sistemes polítics, legals, educatius, organitzatius, oficis i professions, monedes, calendaris, unitats de mesura, etc.)

En el context de la traducció de *Bom dia, camaradas* particularment, ser conscient dels culturemes és especialment rellevant donat que presenta un país i cultures poc familiars per a la majoria dels lectors catalans, amb referents històrics, socials i lingüístics diferents.

4.2. Tècniques de traducció

La traducció de fragments amb una forta càrrega cultural o amb dificultats de transferència lingüística exigeix un conjunt d'estratègies específiques que permetin resoldre problemes concrets sense perdre la funcionalitat ni la coherència del text meta. Per tant, el segon concepte rellevant per a l'anàlisi són les tècniques de traducció. Aquest concepte engloba la manera i procés que segueix un traductor per a solucionar cadascun d'aquests problemes i establir una equivalència traductora. Segons Hurtado (2011), les tècniques tenen cinc característiques bàsiques: afecten el resultat de la traducció, es cataloguen en comparació amb el TO, es refereixen a microunitats textuais, tenen un caràcter discursiu i contextual, i són funcionals.

Així, un cop identificats aquests elements i explicada la seva dificultat, he analitzat quina tècnica he utilitzat en cada cas a l'hora de traslladar-lo al català. He seguit la classificació d'Hurtado i Molina —àmpliament usada en estudis de traducció— que defineix 18 tècniques. La següent taula les recull totes juntament amb les seves definicions:

Tècnica	Definició
Adaptació	Substituir un element cultural per un de propi de la cultura d'arribada.
Ampliació	Afegir elements lingüístics.
Comprensió lingüística	Simplificar els elements lingüístics.
Amplificació	Introduir detalls que no es troben al text original, com ara informació, paràfrasis explicatives o notes del traductor.
Elisió	Eliminar detalls i informació present al text original.
Calc	Traduir literalment una paraula o sintagma estranger.
Compensació	Introduir un element d'informació o efecte estilístic present al text original a un lloc diferent del text traduït per dificultat o impossibilitat de reflectir-ho al mateix lloc.
Creació discursiva	Establir una equivalència efímera totalment imprevisible fora de context.
Descripció	Substituir un terme o expressió per la descripció de la seva forma o funció.
Equivalent encunyat	Utilitzar un terme o expressió reconeguda com a equivalent i recollida (al diccionari, per l'ús lingüístic) a la llengua d'arribada.
Generalització	Fer servir termes més generals o neutres.
Particularització	Fer servir termes més precisos o concrets.
Modulació	Fer un canvi de punt de vista, perspectiva o categoria de pensament en relació a la formulació del text original. Pot ser lèxica i estructural.
Manlleu	Integrar una paraula o expressió de l'altra llengua. Pot ser pur (sense fer-hi cap modificació) o naturalitzat (transliteració de la llengua estrangera).
Substitució	Canviar elements lingüístics per paralingüístics (entonació, gestos, etc.).
Traducció literal	Traduir paraula per paraula un sintagma o expressió.
Transposició	Canviar la categoria gramatical.
Variació	Canviar elements lingüístics (o paralingüístics) que afecten els aspectes de la variació lingüística: canvis de to, estil, dialecte social, dialecte geogràfic...

Aquesta classificació permet una anàlisi fonamentada les decisions preses durant la traducció dels fragments seleccionats i altres unitats concretes. Així, en l'apartat de l'anàlisi les he fet servir com a eina principal.

4.3. Diferències i similituds català-portuguès: falsos amics

El concepte de falsos amics ha estat extensament estudiat entre llengües, però és especialment rellevant entre llengües tan properes i d'origen comú com les romàniques. La gran quantitat de formes lèxiques similars tant pel que fa a l'ortografia com a la fonètica, provoca una aparent transparència entre llengües que amaga diferències fàcils de passar per alt i que pot donar lloc a error de traducció.

Aquest fenomen és conegut habitualment com a «fals amic», terminologia no normativa però àmpliament adoptada.

La denominació de «fals amic», fa referència a vocables de dues llengües de forma idèntica o similar però de sentit parcial o totalment diferent (Carlucci & Díaz Ferrero, 2007). Tanmateix, hem de considerar que els errors que poden sorgir d'aquesta dissimilitud no només són de caràcter semàntic, sinó que també poden afectar qüestions sintàctiques, pragmàtiques o d'ús.

Això el converteix en un fenomen difícil de tipificar clarament, però al llarg del temps diversos traductors i estudiosos han proposat diferents classificacions. En particular de la combinació portuguès-espanyol el brasiler Antenor Nascentes (1934; 1936) en va ser pioner amb la seva proposta d'una divisió basada en fonètica, morfologia, sintaxi i semàntica, i des d'aleshores s'hi han sumat consideracions etimològiques, gràfiques i de freqüència d'ús. Entre elles trobem la classificació proposada per Laura Carlucci i Ana María Díaz Ferrero (2007), la qual utilitzaré en l'anàlisi, ja que s'adapta específicament a llengües romàniques com el portuguès, l'italià i l'espanyol. Les autores identifiquen cinc categories principals, com es mostra a la taula següent:

Tipus	Definició
Prosòdics	Diferències en la pronunciació, distinció fonètica.
Semàntics	Unitats lèxiques amb grafia o fonètica idèntiques o similars però de sentit totalment o parcialment diferent, pot incloure frases fetes i locucions.
Ortogràfics i ortotipogràfics	Ortogràfics: accentuació, ús de majúscules i minúscules, grafies diferents.
	Ortotipogràfics: ús dels signes de puntuació, abreviatures.
Morfològics i sintàctics	Morfològics: prefixos, sufixos, diminutius, gènere i número.
	Sintàctics: veu passiva, pronoms, preposicions, <i>infinitivo pessoal</i> , gènere i número.
Situacionals o d'ús	Paraules de significat equivalent però amb una freqüència d'ús o una connotació diferents.

En el capítol d'anàlisi, he utilitzat aquesta classificació per examinar casos concrets en què la proximitat aparent entre el portuguès i el català ha pogut generar dificultats de comprensió o traducció en particular de caire semàntic i ortogràfic i ortotipogràfic.

5. Traducció

Bon dia, camarades

—Però, per què aquella platja és dels soviètics?

—No sé, no t'ho sabia dir... Potser nosaltres també hi devem tenir una platja només d'angolesos allà, a la Unió Soviètica!

Em vaig llevar de bon humor una altre vegada perquè aniria a la platja amb la tieta Dada, les meves germanes havien d'anar a escola i jo era l'únic que podia acompanyar-la. Això m'anava d'allò més bé, ja que volia aprofitar que érem només els dos sols per a preguntar-li si eren veritat algunes barbaritats que havia sentit dir.

«Bon dia, nen!», va saludar en camarada António quan jo era a punt d'acabar l'esmorzar. «Bon dia, camarada António, tot bé?», ell ja començava a recol·locar els gots, canviava els plats de lloc, obria la nevera i tafanejava, obria la finestra de la cuina, tot per força d'hàbit i sense cap propòsit. No sé si us en heu adonat, però els grans ho fan molt, això.

Continuava tocant coses:

—Nen, sortiràs a passejar avui?

—Sí, anem amb la tieta Dada a la platja. Ens portarà en camarada João.

—Ha portat regals la tieta?—reia. Es notava que volia preguntar si hi havia regals per a tothom.

—Encara no has parlat amb ella, António?

—Estava parlant amb ton pare, encara no hi he pogut parlar prou bé...

—Hum —vaig somriure—. Crec que a tu t'ha portat unes sabates ben maques...

Vam sortir amb en camarada João. Aquesta vegada no va arribar begut perquè li feien respecte les persones que no coneixia gaire bé i era de mal gust donar una mala impressió el primer dia. Vaja, jo crec que era això. Sobre tot, perquè va venir amb la camisa planxada i tot, com si volgués que la tieta li fes un regal també. Ja enfilàvem el carrer António Barroso.

—Veus allò, tieta? —vaig senyalar la rotonda que es veia carrer avall.

—Sí...

—És la piscina de l'Alvalade! —el camarada João es va posar a riure, ja sabia del que parlava.

—No veig cap piscina, fillet...

—Es que encara som massa lluny. Quan hi arribem ja la sentirem.

En apropar-nos a la rotonda vam haver d'afluixar per culpa dels sots. L'aigua s'escolava i n'hi havia tanta que els nens es banyaven als sots i allà on sortia l'aigua, com la font lluminosa que mai va arribar a funcionar. Semblava que el cotxe tingués singlot.

—La veus ara, tieta? —i jo vinga a riure.

—És això?

—Sí, aquesta és la piscina dos del barri de l'Alvalade.

Vam arribar a la plaça de la Maianga i jo resava que el camarada de trànsit hi fos. Era de postal: duia un barret blau ben maco, uns guants blancs com els de les bodes, una cinta creuada des de l'espatlla per davant que desapareixia on duia la pistola. Ep! Que el camarada de trànsit també en sabia de disparar! I allà estava. La tieta no va dir res però vaig veure-li la cara de sorpresa quan el va veure. Deu ser que a Portugal no hi ha camarades de trànsit així amb tanta presència.

Després de pujar, vaig demanar-li al camarada João que passéssim per l'Hospital Josina Machel³, que la tieta pensava que es deia Maria Pia⁴. Només de pensar-ho se m'escapava el riure, devia ser com en deien els portuguesos. Mira que posar-li de nom lavabo⁵ a un hospital, quina broma. Vam baixar per la platja del Bispo. Acabaven d'arreglar l'avinguda perquè feia poc que el camarada president hi havia passat i com que sempre que passa fa xivarri, amb les seves motos i tot, després arreglen els carrers. A molts els encanta que el camarada president passi pels seus carrers perquè, després, de seguida desapareixen els sots i, a vegades, fins i tot pinten les ratlles.

—Tieta... Portugal ja té un coet?

—No en té, fill, no.

—És que nosaltres en tenim un, i no és de quan estaven els portuguesos, no pensis... —vaig senyalar a l'esquerra, on es podia veure el Memorial Dr. António Agostinho Neto— Vull dir, encara no està acabat, però li queda poc...

Quan ja giràvem la cantonada, en Maxando era a la porta, amb la seva barba llarguíssima, rastes al cap i aquella cara que em feia tremolar. No et sabia dir el perquè, pobre. Sempre somreia i parlava ben a gust amb la tieta Maria i l'avia, però nosaltres li teníem molta por.

—Per què us fa tanta por, aquest Maxando? —deia la tieta, mirant-lo com somreia.

—Diuen que fuma molta marihuana, tieta.

—Però fa mal a ningú?

—No ho sé, tieta. Però, a més a més, té un cocodril a casa, això sí que no és normal! —em justificava.

³ Josina Machel (1945-1971), figura prominent en la lluita per la independència de Moçambic.

⁴ Maria Pia de Savoia (1847-1911), princesa italiana i antiga reina consort de Portugal, muller del rei Lluís I de Portugal i mare del rei Carles I de Portugal.

⁵ *Pia* (Pt-br): pica; lavatori.

—Un cocodril?

—Sí, té un cocodril al pati de casa.

—Com pot ser que tingui un cocodril?

—Que sí, tieta. Un cocodril d'aquells tan llargs. Abans tenia un gos, però el va atropellar un militar i, com el militar no tenia cap gos per donar-li a canvi, li va donar un cocodril—això era veritat, tots a la platja del Bispo ho sabien.

—I on dorm aquest cocodril? El té lligat?

—Sí, sempre el té lligat, dorm a la caseta del gos—semblava que la tieta no em volia creure.

—I tu l'has vist?

—Mai l'he vist, tieta, però tothom sap que el té. El que passa és que al cocodril només li agrada en Maxando, com és qui li dona menjar, saps?

Vam passar la fortalesa i vam agafar l'avinguda marginal. Vaig veure que la zona estava plena de militars però vaig pensar que potser hi havia una reunió a dalt, al palau. La marginal tenia FAPLA amb metralladores i obusos, i de cop vam començar a sentir les sirenes.

—Deu ser que el camarada president passarà aviat—vaig advertir, no fos cas que a Portugal fos diferent i la tieta no ho sabés.

El camarada João va arrimar el cotxe a la vora del passeig, el va aturar, apagar i deixar en punt mort abans de sortir-ne. Jo també vaig sortir però la tieta no sortia. Podia veure els Mercedes que s'apropaven ràpidament i m'estava començant a preocupar perquè la tieta Dada no semblava que volgués treure un peu del cotxe. Com que era massa tard per donar mitja volta i era millor no córrer en aquestes situacions, vaig dir-li per la finestra:

—Tieta! Surt del cotxe, ràpid!

—Per què? No tinc ganes de fer pipí—continuava asseguda, increïble, i encara se'n reia.

—No ho dic perquè facis pipí, tieta. Has de sortir del cotxe i quedar-te dempeus. Aquells cotxes són els del camarada president.

—No pateixis fill, que passarà per l'altre costat.

—Senyora Eduarda, surti del cotxe, si us plau —el camarada João sonava enfebrat.

—Tieta, de debò, surt del cotxe ara mateix! —gairebé vaig cridar.

La tieta va sortir del cotxe, deixant la porta oberta. Em vaig tranquil·litzar una mica, encara que no semblava que acabés d'entendre el que estava passant. El pitjor de tot va ser que quan els cotxes ja ens passaven ben a prop, va allargar el braç dins del cotxe per a agafar el barret.

—Tieta, no! —vaig acabar cridant.

Es va espantar tant que es va quedar immòbil. Van passar les motos, després dos cotxes, un més, i l'últim amb les finestres tintades on crec que anava el camarada president. Vaig haver de

dir-li que no es mogués, que havíem d'esperar una mica abans de tornar al cotxe. El camarada João suava profusament. Vam pujar al cotxe.

—Fillet, quina cerimònia!

—Almenys t'has salvat de veure la cerimònia de tirs que hi hagués hagut si cap FAPLA t'hagués vist. Vinga a remenar-te i a sobre anaves a posar-te el barret.

—Sempre que passa el president heu de posar-vos en formació d'aquesta manera? —ara ja sonava esbalaïda.

—No és ben bé posar-se en formació, però sí que has de sortir del cotxe per a que vegin que no vas armada ni intentaràs fer res... —crec que jo també havia començat a suar.

—Ah, sí?

—Doncs sí. M'he espantat molt quan t'he vist anar a agafar el barret amb els cotxes tan a prop, es podrien haver pensat que intentaves agafar una altra cosa...

El camarada João encara no aconseguia respirar tranquil. Podria no haver passat res, però també podria haver passat qualsevol cosa.

Vam continuar en direcció a les platges, el mar estava picat, només una mica. Això li donava aquell color que no se sap ben bé si és verd, blau, o una altra cosa.

—De quin color veus el mar, tieta? —volia veure si diria verd o blau, perquè les meves germanes sempre deien que era blau i que no veien el verd per enlloc.

—És fosc... Sembla verd... —va adonar-se'n que hi havia trampa a la pregunta—Què diries tu, João? —però el camarada João només va somriure, amb això ja sabia que no volia participar en la conversa.

—Deixa'm que et digui un secret, tieta.

—Digues, fill.

—El mar és blauverd! —i jo vinga a riure.

Vam anar a fer la volta gairebé al final de la platja, fins on s'hi podia anar amb el cotxe. Vam veure les barricades.

—Què és això? —va preguntar la tieta al camarada João.

—És caserna... és una caserna —va respondre-li.

Hi havia militars soviètics vigilant l'entrada. Els soviètics sempre feien cara de tenir males puces, blancs com el paper per més que els donés el sol, més sovint acabaven vermells com llagostes.

—Ja podríem quedar-nos aquí, no? —va dir la tieta.

—No, aquí no podem, tieta. Anem una mica més endavant, prop de la rotonda.

—No podem parar aquí, en aquesta platja tan «blauverda»? —em somreia.

—No, tieta. Aquesta platja tan blauverda és dels soviètics.

—Dels soviètics? Aquesta platja és anglesa!

—Sí, no volia dir això... Però en aquella platja només s'hi poden banyar els soviètics. Veus els militars vigilant allà la punta?

—Sí...

—Vigilen la platja mentre altres soviètics es banyen. No val la pena apropar-s'hi, tenen molt malt geni.

—Però, per què aquella platja és dels soviètics? —ara sí, preguntava sorpresa.

—No sé, no t'ho sabria dir... Potser nosaltres també hi devem tenir una platja només d'anglesos allà, a la Unió Soviètica!

El camarada João ens va deixar a la platja i ens vindria a buscar després, abans de l'hora de dinar. Vam estirar les tovalloles i vam ficar-nos a l'aigua. Jo sempre trobo aquella aigua una mica massa freda, però la tieta va dir que estava de meravella.

Després de nedar una estona vam tornar a les tovalloles:

—Tieta, a Portugal, quan el vostre camarada president passa, vosaltres no sortiu del cotxe?

—Doncs la veritat és que jo no m'he trobat mai amb el president, però et puc assegurar que ningú surt del seu cotxe. Ni tan sols ens en adonem de que passa en cotxe.

—Hum! No pot ser, la policia no avisa? La ciutat no s'omple de militars?

—No, no surten els militars. Si ha de passar una comitiva prou gran, ve la policia a parar el trànsit però sol ser una cosa molt ràpida, el president passa i ja està. Aleshores els cotxes sí que paren, és clar, però perquè senten les sirenes, entens?

—Sí...

—Però, per exemple, si el president surt un diumenge per anar a casa d'un amic, aquí ja no s'endú la policia, a vegades fins i tot se n'hi va a peu —va dir molt seriosament. Em va deixar bocabadat.

—El vostre president va a peu? —vaig esclatar a riure—Bufa, aquesta els hi haig d'explicar als meus companys! Tant que els agrada riure-se'n dels presidents africans... Tieta, els presidents a l'Àfrica van sempre en un Mercedes a prova de bales.

Vam obrir la bossa dels entrepans. La tieta no tenia gaire gana, però després de nedar i córrer amunt i avall, qualsevol estaria famèlic. Vaig menjar ben de gust, la tieta fins i tot em va advertir que després no tindria gana de dinar:

—No pateixis, tieta. Gana mai me'n falta —vaig respondre-li com si fos un vell.

La tieta va anar preguntant-me coses de Luanda: com era l'escola, si m'agradaven els professors, el que apreníem, com eren els professors cubans, etc. Em va fer molta gracia la cara d'espant que va posar quan li explicava que a Luanda hi havia molts lladres, però que era una professió de risc.

—Una «professió» de risc, dius? Per què?

—És perillós, tieta —vaig començar a explicar—. Si el robatori va bé, no hi ha *makas*⁶ i tot són guanys. Però si t'atrapen, ai! Si t'atrapen, la teva salut ja corre perill.

—*Makas* vol dir problemes?

—Sí, *maka* és problema o assumpte, també pot haver-hi *maka* grossa o *maka* i ja.

—I la dels lladres quina *maka* és?

—És el que et vull explicar, si l'enxampen és *maka* ben grossa!

—Per què?

—Mira, per exemple, al barri d'en Cláudio, van enganxar un lladre, el pobre, que només li agradava pispar làmpades. Potser era pel seu negoci allà al mercat d'en Roque, qui sap. El cas, van enxampar l'home i van donar-li una pallissa, però tal pallissa, que al dia següent va haver de tornar a buscar l'orella!

—L'orella? —va acariciar-se l'orella.

—Sí, havia perdut l'orella amb la pallissa. En Cláudio va ser qui va assenyalar-li on era l'orella. L'havien vista, però no s'havien atrevit a tocar-la perquè es pensaven que era bruixeria!

—Ai, Déu meu... —se la veia afectada ja.

—Espera, que en tinc més, d'històries. Alguna de més candent...

—Més «candent»? —era molt pesat parlar amb gent de Portugal, no entenien certes paraules.

—Exacte, més candent vol dir... Per exemple, allà al mercat de la Martal, quan atrapen un lladre, fins i tot espera que el tractaran bé.

—Per què?

—Perquè a la Martal ningú apallissa els lladres. És més, diuen que hi ha un senyor bastant vell, que quan arriba posa fi a l'enrenou. Bé, quan agafen el lladre, primer sí que ha d'aguantar alguns clatellots i cops de peu, però quan arriba el senyor, ningú torna a tocar-lo.

—I què passa després?

—Espera, ja veuràs... Això ho deixo per als pròxims episodis —em va posar una cara ben estranya.

—Pròxims episodis?! Què vols dir?

⁶ Del kimbundu: problema.

—Tranquil·la, tieta —vaig anar a treure una gasosa de la bossa, vaig fer-ne un glop després d'obrir-la—. Quan arriba aquell *kota*⁷ diu a tothom que se'n vagin a dormir. Només l'acompanyen alguns homes que ja venien amb ell, s'enduen el lladre a un descampat i li donen la injecció. El lladre s'acaba allí.

—Una injecció?! Aquest tal *kota* és infermer? —em van entrar unes ganes de riure.

—Infermer de què, tieta? Quin tipus d'infermer faria això! La injecció és d'aigua de bateria! L'home s'atura immediatament.

—S'atura? De fer què?

—S'atura! Stop, s'apaga i a la tomba! Es mor, tieta!

La tieta no va voler seguir menjant-se el seu entrepà, crec que se li havia remogut la panxa d'escotar la meva història.

—És cert, això que dius, fill? —potser volia que li digués que no.

—Si vols, fins i tot puc presentar-te un company meu que viu en aquell barri!

Vaig agafar el seu entrepà i vaig preguntar-li si ja no en volia més. Va dir que no, així que me'l vaig menjar! Al veure-la tan amoïnada vaig decidir no explicar-li el que feien al mercat Roque Santeiro quan enxampaven un lladre, pobre: li col·locaven un pneumàtic, el ruixaven amb petroli i encara es quedaven a mirar l'home corrents d'un costat a l'altre suplicant que l'apaguessin. Algú pensaria que a aquestes alçades de cremar els lladres amb pneumàtics, els robatoris haurien disminuït, però si era així, jo ja no ho sé. La tieta tampoc sabia que a Moçambic els tallen els dits.

—Els tallen tots els dits? —volia tornar espantar-se.

—No, tieta, cada vegada en tallen un. Un robatori, un dit, saps?

Vaig intentar que la conversa fos més lleugera explicant-li algunes històries de lladres que es salvaven, com aquell que quan un policia l'estava perseguint a la platja del Bispo, algú va cridar: «agafeu el lladre!», un altre policia va pensar-se que el primer policia era el lladre i li va disparar a l'esquena. El lladre va fugir, rient i tot.

—Hi ha molts tipus de lladres, aquest va ser afortunat.

—Exacte, també n'hi ha que tenen molt mala sort. Recordo que a l'edifici d'en Bruno...

—Un moment, fill. Aquesta també acaba tan malament?

—No, no. Aquesta història crec que tu l'aguantes —se'n va riure—. A l'edifici d'en Bruno, un lladre havia entrat a robar al cinquè pis, però tenen un *kota* al sisè que sempre se n'ocupa d'aquests temes. El van trucar, es va llevar, va deixar-se caure per un forat que hi havia al sisè i va caure directe a sobre del lladre. De l'ensurt, el lladre va arrencar a córrer cap a les escales, amb la mala sort que allà l'esperava un guarda...

⁷ Del kimbundu: persona més gran, adulta; forma de tractament: senyor.

—Què va fer, llavors? No em diguis que haig d'esperar-me als «pròxims episodis».

—No, no hi ha interval. Va posar el turbo i va saltar des del cinquè pis!

—I no va morir?

—Doncs no! Va caure que semblava que era mort, però dos segons després va aixecar el cap i, quan li va semblar segur, es va posar dempeus i va seguir corrents, coixejant i tot. Creu-me, tieta: coixos, tolits o amb cadira de rodes, aquí a Angola són els que més s'espavilen.

—Aleshores es va salvar, aquest.

—Encara no he acabat! Perquè vegis la mala sort d'aquest individu —crec que la paraula quedava bé—, just passava un cotxe de policia i el van detenir. En Bruno deia que li feia pena i tot, ja gairebé s'escapava. Però què hi farem, la mala sort segueix a la persona.

Quan el camarada João ens va venir a buscar la calor era ja insuportable. Els ocells parats als arbres no es movien gens ni mica, potser també suaven. A l'altra banda del carrer hi havia barracons que venien peix sec, aquest sí que li anava bé deixar-lo al sol, com més millor. L'oloreta del menjar em va obrir la gana. No és una olor que agradi a tothom, però a mi sí, sembla suc de mar concentrat.

De camí cap a casa vam passar per la plaça del Kinaxixi perquè volia que la tieta Dada veiés el vehicle blindat que havien col·locat allà sobre.

—Tieta, a Portugal teniu un blindat penjat així a una plaça?

—Diria que no.

—Doncs mira, aquí sí! Aquí és la plaça del Kinaxixi —vaig presentar.

—No és el mateix que hi havia abans, però —es mirava el blindat amb atenció i va voler fer-li una foto, però vaig dir-li que millor no ho fes, hi havia molts FAPLA a prop.

—Era un de diferent? Més gran o més petit? —no ho sabia jo, que aquell era el segon blindat ja.

—No m'has entès.

—Què vols dir?

—Abans hi havia una estàtua.

—Una estàtua? Quina?

—L'estàtua de la Maria da Fonte —semblava estar-ne segura.

—No ho sé, tieta... Aquí a Luanda normalment només tenim fonts de les que surt l'aigua amb força quan rebenta alguna canonada... —el camarada João reia.

A la finestra, el professor Àngel tenia la mà a l'espatlla de la professora Maria i li feia petons a la galta intentant que deixés de plorar.

Aquell dia no podria esmorzar cafè amb llet com cada matí. Ja estava prou dels nervis en ser el primer dia de proves i el cafè amb llet em provocava còlics. En dies com aquest, prenia te. M'agradava sortir al jardí a agafar fulles fresques d'herba llimona per a fer te, encara que hi ha qui prefereix deixar-les assecar primer. Són una mica aspres i tenen unes punxes diminutes a la vora, així que s'ha d'anar amb una mica de compte. Caldria refregar-s'hi amb molta força per arribar a tallar-se, però. De seguida se sent l'olor quan t'hi apropes, i si el jardí està regat, és una meravella.

Vaig sentir el soroll del te, que ja bullia, però el vaig deixar que fes. Era millor que bullís una mica més.

—Pare, avui em podries portar a l'escola? No vull fer tard.

—És clar, fill.

—Súper!

No tenia gens de pressa, realment, però a tothom li agradava que el portessin en cotxe el dia de les proves, no sé ben bé per què. Potser era que necessitàvem distreure'ns una mica aquell dia i anar en cotxe no ho fèiem cada dia. Quan ja acabava d'esmorzar:

—Bon dia, nen...

—Oh? Bon dia, camarada António, ja ets aquí? Que aviat..., no t'he sentit ni entrar.

—Tinc claus.

—I què hi fas aquí tan aviat?

—No tens exàmens avui, nen? —deia rient.

—Sí, comencen avui les proves.

—He vingut a desitjar-te bona sort! —ja començava a arreplegar les tasses brutes.

—Gràcies, António... Deixa-ho, ja porto jo les coses a la cuina.

Però ell era tossut, tossut. Hi havia poques coses sobre la taula, però només n'agafava una o dues cada vegada, per augmentar el nombre de viatges. Va obrir les finestres de la cuina, va espantar el gat que dormia vora la porta, va anar a obrir el gas, el rebost i es va posar a escombrar el pati.

—Saps què hi ha de dinar avui?

—Encara no, la mare encara és a dalt.

—Tauré peix! —avançava cap al rebost.

—No treguis res encara, és millor saber si vindrà algú a dinar...

—Qui pot venir? L'àvia?

—No ho sé, António, no ho sé.

Mentre el pare havia pujat a buscar les coses, vaig seure a esperar -lo al pati. Des d'on era no veia l'alvocater, però en sentia el so de les fulles, l'olor... I el so d'un alvocat al caure a terra. «És meu!», vaig cridar, encara que cap de les meves germanes era prou a prop per discutir-me l'alvocat. Vaig córrer a guardar-lo a l'estanteria al rebost:

—Camarada António, em faries un favor?

—Digues.

—Quan es llevin les meves germanes...

—Sí?

—Els pots dir que aquest alvocat ja està emparaulat?

—Ja els ho diré, no pateixis.

Per si de cas, vaig agafar un ganivet i vaig gravar -hi la meva inicial. Era qüestió de «protocol», com se sol dir. A l'hora de dinar segurament ja n'hi hauria dos o tres d'alvocats, o potser ni tan sols em vindria de gust. Però era costum de la infància, si queia un mango, es deia «meu»; si sonava el timbre, es deia «jo no vaig!»; si només hi havia un mango, es deia «el pinyol és meu!»; si trobàvem una moneda, l'agafàvem «trobat no és robat!», si algú s'aixecava de la cadira i la deixava lliure «qui al mar se n'ha anat, sense lloc s'ha quedat»; si escoltàvem un «qui vol...?» de seguida «jo!»; queia una figa «*louaia*⁸ meva!» Tots plegats, estàvem en un estat d'alerta gairebé militar, sortia així, molt automàtic.

—De què és la prova d'avui, nen?

—De Llengua portuguesa.

—Mmm.

—Camarada António...

—Digues.

—Has sentit que diuen que els cubans marxen?

—Crec que ho he sentit, sí.

—Les coses començaran a canviar, no trobes?

—Sembla que el que arribarà és la pau, nen... Ahir parlaven d'això allà pel barri.

—De què parlaven? De la pau?

—Sí, sembla que tindrem pau...

⁸ Llavor de la figa.

—Oh, i tu t'ho creus això? Quants anys fa que diuen el mateix, António?

—Potser tens raó, potser...

Va sortir del rebost amb un peix enorme.

—Saps qui va pescar aquest peix? —vaig agafar la motxilla i me la vaig posar a l'esquena.

—El pare —va dir.

—D'això res, vaig ser jo! —vaig intentar enganyar-lo.

—Ah sí? Ja vas a fer pesca de fons, tu? —es va posar a riure.

Vaig decidir callar, què més podia dir-li? Mirava el peix intentant calcular-ne el pes: cap història que m'inventés, tot i tenir el cap fresc de llevar-me, el convenceria.

—Fins demà, camarada António.

—Fins després, nen... Fins després...

Vaig arribar a l'escola amb el cotxe, en Cláudio també, i fins i tot la mare d'en Bruno el va portar aquell dia. S'havia de portar un document el dia de la prova, però uns tenien el carnet d'identitat caducat, altres se l'havien deixat, altres portaven la partida de naixement. Per això sempre hi havia problemes a l'entrada a l'aula i les proves acabaven començant amb mitja hora de retard.

Encara que seiem de dos en dos durant les proves, no hi havia manera. La vigilància dels professors era massa forta, però cap a la meitat de la prova ja podíem donar un cop d'ull al full del company i al final fins i tot podíem fer preguntes parlant ben fluixet, és clar. La cosa anava així:

si el professor està molt atent, l'alumne fingeix que pensa i es posa la mà al front, així pot mirar cap al costat amb molt de compte de no moure el cap, sinó el professor se n'adonava de seguida;

si el professor és banquer, es deixava caure la goma d'esborrar a la vegada que el company, llavors demanaven «camarada professor, puc agafar la goma?», i quan deia que sí, els dos aprofitaven per intercanviar-se les gomes i, com a màxim, tres paraules (a la goma hi caven números o frases curtes);

si el professor llegeix alguna cosa durant la prova, els alumnes «normals» conversen entre ells, intercanvien idees, s'ensenyen els fulls; els «valents» treuen xuletes de les butxaques o consulten les que s'han escrit als braços, mans o cames, per no mencionar a la panxa o la pitrera; els «atrebits» obren les motxilles i treuen els apunts o parlen amb companys més llunyans, fins i tot arribant a intercanviar les proves durant uns minuts.

El nostre grup normalment treia bones notes perquè tothom estudiava per les proves trimestrals, així que les converses eren per resoldre dubtes, més que res. Qui es posava al centre havia de ser l'as de la matèria en qüestió, perquè tothom pogués arribar a parlar-hi. Els

camarades professors cubans eren simpàtics fins i tot en això, perquè quan enxampaven a algú copiant només l'avisaven i no li descomptaven cap punt.

Pobre Murtala, un dia tenia una xuleta sobre la taula quan va entrar la camarada coordinadora de física i se'l va mirar. Jo crec que no l'havia vista, però ell es va posar tan nerviós que ella li va preguntar: «que passa res? Et trobes bé?», i quan se li va acostar en Murtala només va tenir temps d'empassar-se la xuleta sense ni mastegar, i eren dues pàgines, crec. Després va haver de sortir a vomitar, és clar.

—Merda, aquest no fa més que vomitar! —va dir en Cláudio, nosaltres només rèiem.

La prova havia anat la mar de bé, vaig dir-li a la mare quan vaig arribar a casa, mort de gana, a les dotze i mitja del migdia. Vaig arribar xop i content. Havia caigut un xàfec d'aquells de mitja hora que sembla que no, però acaba caient i gairebé ofega la ciutat perquè el clavegueram està embussat i els carrers es converteixen en rius i les *musseques*⁹ quasi es desmunten. Tot i això, jo havia tornat xino-xano, feia temps que no prenia un bon bany de pluja!

A casa hi vaig trobar: una àvia, una cosina, els de casa i el Papí, aquest sí que va ser una sorpresa. El Papí només acostumava a aparèixer més cap al vespre, quan podia tocar el timbre i posar-se a xerrar amb la meva germana allà a l'entrada mateixa, encara que tothom sabés (ell també ho sabia!) que no tenia cap possibilitat.

—Papí... —vaig saludar— Has vingut aviat, avui.

—Ei! És que ta mare m'ha renyat d'una manera...

—Per què t'ha renyat?

—Doncs... —duia una tovallola a la mà, s'eixugava la cara, els cabells— Plovia tant que m'ha vingut de gust lliscar al teu balcó...

Era veritat, doncs. En Papí tenia aquestes coses: una vegada que també plovia, va decidir agafar una mànega, mullar el balcó i ma mare el va enganxar just quan anava a tirar-se a lliscar. Potser aquesta vegada havia vingut a venjar-se.

—Però ta mare és simpàtica... —reia. Tremolava.

—Per què?

—Només m'ha renyat una mica i després m'ha convidat a dinar.

Em va sorprendre perquè en Papí era una persona que menjava d'una manera... categòrica, crec que puc fer servir aquesta paraula. O com deia el pare, «no bromeja quan està de servei,» i si hi havia un servei que a en Papí li agradés fer, era menjar. Amb l'àvia i la cosina a casa, la mare el convidava a dinar també?

—Sí, fill, ja li havia demanat al camarada António que fes més menjar.

—Tu ets qui en sap, mare, però després no diguis que no t'he avisat!

⁹ Del kimbundu: terra vermella; barris, generalment de construcció precària, a la perifèria de les grans ciutats.

Per descriure l'aspecte d'en Papí, cal imaginar una bola enorme, com una pilota de futbol de la mida d'una persona. Per entendre el que era capaç de beure, haig d'explicar que va haver-hi una festa de contribució de vuitanta persones al carrer dels "Làzers" i a la una i mitja de la matinada ja no quedava gasosa. Però per conèixer bé qui era en Papí, haig de dir que queia bé a tothom, i tothom li queia bé a ell, era, doncs, un tipus fenomenal.

—Ei, Papí, serveix-te el que vulguis... —va dir la mare.

Juro pel meu avi, que ja és sota terra, perquè després no diguin que he exagerat els esdeveniments: en Papí va servir-se set vegades, una rere l'altra, sense dret a interval. Va engolir vint-i-quatre filets arrebossats, va posar-se trenta-una cullerades d'arròs blanc al plat —les meves germanes les van comptar—, va beure's dues llaunes de Coca-Cola i, quan la mare va dir-li que ja no n'hi havia més, encara va aconseguir empassar-se un litre i mig d'aigua. L'àvia Chica no va poder estar-se'n:

—Fill, després ves al metge, no sigui que tinguis «cucs»!

Tots vam esclatar a riure, feia estona que ens aguantàvem així que ja va anar bé. I el Papí:

—No, àvia, això és així! —s'acariciava la panxa— Són les penes de la vida...

Més tard vam anar a casa dels professors cubans, allà on ells vivien, en aquells edificis atrotinats. La Petra sabia exactament quin edifici era, encara que fossin tots iguals, perquè el seu tenia una pintura del camarada José Martí a l'entrada.

La mare de la Ró havia aconseguit tres pots enormes de melmelada de maduixes, estàvem segurs que els encantaria.

—*Entren, entren... Siéntense que voy a llamar a Ángel* —va dir la professora María.

Vam seure a unes butaques plenes de forats mentre observàvem encuriosits: tenien una televisió en blanc i negre, la taula només tenia tres potes i al costat hi havia una cadira com les de l'escola.

—*Voy a hacer un té para nosotros...* —de nou, la professora María.

Teníem una mica de vergonya, no sé per què, ja eren amics nostres, potser era el fet de ser a casa seva. En Bruno va fer així amb la mà davant el nas, com dient que feia mala olor. La Petra va manar-lo parar amb una mirada que el va fer posar dret i tot. Jo no vaig dir res, però també pensava que feia olor de florit.

—*Buenas tardes, compañeros* —va començar a donar encaixades de mans i a les noies un petó a la mà, com un Don Joan, se les veia avergonyides.

—*Disculpen el atraso, estaba embalando las cosas para el viaje.*

—Bona tarda, camarada professor! —vam respondre.

La professora María venia de la cuina amb el seu somriure enorme i l'aigua del te. Com que érem molts, uns teníem tasses, altres gots i encara en quedaven dos que anaven a fer servir els platets. En Bruno, però, va dir que no li venia de gust, «moltes gràcies».

Em pregunto si allò podia ser considerat te. Vull dir, una bossa de té dividida entre dues tasses, quatre gots i un platet, encara era té? Jo, que vaig ser l'últim, vaig haver d'imaginar-me que era suc de sucre, i després encara vaig pensar que no calia imaginar-m'ho, realment era suc de sucre.

—*Cómo están los exámenes?* —va preguntar la professora.

—Molt bé, molt bé... —va dir la Petra somrient.

—*Entonces, van a aprobar todos?*

—Sí, gairebé tots —la Petra de nou.

—*Claro, el «Mortala»* —sempre ho deien així— *tiene muchas dificultades, no tiene base suficiente para pasar de curso...*

No sé si era veritat, però en Cláudio deia que en Murtala, quan vam tornar a fer fraccions aquest any, li va dir que l'única fracció que se sabia era la fracció de segon, però que ni aquella sabia escriure-la. Després, a una redacció va escriure que l'adolescència era quan les noies «agafaven la menstruació», però el pitjor de tot va ser quan a la classe de física va dir que estava d'acord amb la idea del camarada president Samora Machel d'anar fins al sol amb una nau. Quan van dir-li que allò era impossible, que el sol cremaria tant les persones com la nau, va respondre exactament igual que el camarada president Samora (versió que em van explicar):

—Sereu burros! Hem d'anar-hi de nit.

Mentre preniem el te, la Petra, gairebé amb llàgrimes als ulls, va dirigir-se als camarades professors i els va dir que *els agraïem tot allò que els camarades professors havien fet personalment per nosaltres a més de tot el que els camarades cubans havien fet per Angola, des dels operaris, els soldats, els metges i els professors, que Angola estava agraïda i que sempre seríem germans, els angolesos i els cubans, etc., etc., etc.* Després, en Cláudio em va xiuxiuejar a l'oïda que era la mare de la Petra qui li havia escrit, però no ho sé, la Petra feia bones redaccions també. Em vaig sorprendre quan, potser fruit de l'emoció, en Cláudio va decidir regalar-li el seu rellotge al camarada professor Ángel. L'havia embolicat i tot. La Petra em va dir que havia sentit que era la mare d'ell qui l'havia embolicat, jo també ho creia.

Quan la professora María va començar a plorar sense parar, a nosaltres també se'ns va fer un nus a la gola una mica, en Bruno no va poder ni acomiadar-se'n abans de marxar. La Romina també es va posar a plorar i feia impressió veure com la camarada professora ens abraçava amb tanta força. Abans de marxar, encara no havia aconseguit dir res, però quan el camarada professor Ángel em va agafar la mà amb força dient *la lucha continúa!*, em va sortir:

—Camarada professor... Sé que tot el que diu de la revolució és veritat, i que és important que siguem veraders... —no vaig poder dir res més.

Em va abraçar i eixugar les llàgrimes. Després va abraçar la Romina. En Cláudio. Va abraçar la Petra, la Kalí. Va abraçar la Catarina.

—*Dile a Bruno...* —la professora María, amb llagrimons a la cara— *que aunque es un indisciplinado, es un buen chico...*

Vam sortir al carrer i ells, des de la finestra, ens deien adeu. En Bruno els va dir adeu des d'allà baix, la Romina s'eixugava la cara.

—Ben fet, Cláudio... —va dir la Petra— M'ha impressionat molt el teu gest... Enhorabona!

—Ha! T'impressionarà més el rellotge que el pare em regalarà divendres!

En Bruno no deia res, vaig pensar que devia estar trist. A les classes de la camarada professora María, ell era el que més problemes causava, però, tot i això, sempre pensava que realment s'agradaven.

—Bruno, estàs trist? —semblava agradar-li aquella pregunta, a la Romina.

—No, per què?

—No t'has ni acomiadat de la professora —vaig acostar-m'hi.

—Ah, no ho heu notat? —es va posar a riure.

—El què?

—Com voleu que li fes dos petons amb tants mocs que li penjaven del nas!

El cel continuava fosc, gris, com si la nit volgués arribar abans d'hora.

Ens vam acomiadar un altre cop.

Cadascú va marxar pel seu cantó un altre cop.

A la finestra, el professor Ángel tenia la mà a l'espatlla de la professora María i li feia petons a la galta intentant que deixés de plorar.

Una sola gota de pluja, em va caure al cap, aquella que va ser l'última vegada que vam veure aquells camarades professors cubans.

*L'aigua és la que porta tota l'olor que fa la terra
després d'haver plogut, l'aigua és també la que
hi fa créixer coses noves.*

Al veure la llum de la finestra de l'habitació, ja vaig saber que anàvem a tenir un matí gris. Avui tocava la prova de plàstica i la nostra aula estava sempre a les fosques perquè totes les bombetes estaven foses. Només esperava que, si plovia, no comencés a caure'm aigua a la llibreta de dibuix.

Vam esmorzar tranquil·lament, les proves avui començaven més tard, perquè només era una i era l'última. L'alvocat gairebé no es movia, i jo ja esperava que el pare preguntés: *què? avui no s'estira?* Què podia dir-li? Que encara dormia, potser, o que tenia fred, o fins i tot que el cel gris li havia dit alguna cosa a l'alvocat que nosaltres no sabíem escoltar i s'havia posat trist.

—Carai...—el pare va donar un cop d'ull al rellotge— El camarada António avui sembla que ha picat... —en llenguatge de pescador, això volia dir que s'havia quedat adormit.

—No ho crec, pare. Deu estar assegut allà, a la zona verda.

L'examen em va anar molt bé, l'aula estava una mica fosca, però encara que el cel estava ben carregat, no va acabar plovent. Anava bé fer la prova de plàstica l'últim dia perquè així aprofitàvem tot el material: compassos, pintures, tinta xinesa, marcadors, retoladors i fins i tot plastilina; per a fer els últims grafitos de l'any a les taules, la paret i la porta de l'aula.

Vam aprofitar l'empenta de la prova, on se'ns demanava que hi féssim un dibuix lliure, encara que havíem de fer servir tècniques específiques. És impressionant, tenia el costum de fixar-me en això durant les proves de plàstica des de l'últim any de primària, tothom dibuixava coses relacionades amb la guerra: tres persones havien dibuixat fusells AK, dues havien dibuixat tancs de guerra soviètics, altres pistoles Makarovs. Les noies dibuixaven més coses com dones al riu rentant la roba, el mercat Roque Santeiro vist des de dalt, la Marginal de nit o el turó de la fortalesa.

Dibuixar armes era normal. Tothom tenia pistoles a casa, o fins i tot fusells, i si no, sempre hi havia un tiet que en tenia o que era militar i ensenyava com funcionaven. En Cláudio un dia va dir que ja sabia muntar i desmuntar una Makarov, que el seu tiet li havia ensenyat com, però ningú se'l va creure. El dibuix d'en Filomeno havia quedat bonic, hi havia afegit la brillantor de després de polir el canó del fusell i tot. Al costat hi havia dibuixat un carregador d'aquells que semblava doble, dels que els FAPLA enganxaven un al revés de l'altre per a poder canviar-los ràpid quan s'acabava el primer.

Tot allò de la guerra i les armes, originava grans converses a l'hora del descans, també perquè tothom ja n'havia vist i alguns fins i tot n'havien disparat. Eren temes candents, hi havia qui havia escoltat rumors del Kuando Kubango, històries que deien que els sud-africans eren durs, però que els tenien por als cubans. Ai! Deien que, quan sabien que venien els cubans, marxaven de seguida com si haguessin vist un fantasma. Tothom, jove o vell, deia que els cubans eren molt bons soldats, valents, organitzats, disciplinats, bons companys, només els faltava pronunciar Quifangondo correctament. Sempre deien *Quifandongo ete!*

Guerra també apareixia sempre a les redaccions. Intenta manar a un alumne que escrigui una redacció de tema lliure i veuràs que parlarà de la guerra. Fins i tot s'hi esplaiairà, explicarà la història d'un tiet o dirà que el seu cosí és comandant, que és un peix gros, corpulent, que és millor no molestar-lo. Guerra estava present als dibuixos (amb els AK i els canons), als murals a les parets (els grafitos a l'hospital militar), als rumors (*«el teu tiet va anar a la UNITA a combatre i, quan va tornar, es queixava que havia enganxat una de polls»*), als anuncis a la televisió (*«escolta, Reagan, deixa estar Angola!»*) i fins i tot als somnis (*«dispara Murtala, dispara!»*). Guerra era també a la boca dels sonats. Aquell boig que es deia Sonangol¹⁰ perquè s'untava amb quitrà de manera que només se li veia la boca vermella i els ulls blancs, sempre deia així: *guerra és una malaltia... A veure on trobaràs pastilles, per a axò... T'avisó, si agafes guerra, cada dia mors una mica, pot trigar, pro comences a caure... Guerra fa que un país tingui picors... Llavors rasca i rasca fins que comença a sortir sang i més sang... Guerra és, quan encara que dexis de rascar,*

¹⁰ Companyia nacional de petroli i gas natural d'Angola.

continua sortin' sang, i reia i reia mentre li regalimava tot aquell greix del cos. La Petra deia que era la seva ànima, que se li escapava, jo no ho sé.

Vaig sortir de l'aula i vaig mirar el cel, aquell sí que era un lloc ben gran. El cel no era verdblau, estava fosc, del color del ciment quan ja és una mica vell.

—No vols escriure el teu nom? —se m'havia apropat la Romina.

—Mmm? —estava distret.

—Dic si no escriuràs el teu nom allà a la porta?

—Ah, ara vaig...

—Estàs pensant en els adeus ja, oi?

—Encara no.

—Mmm... —se'm va quedar mirant.

—Però és l'última vegada que escriurem en aquella porta...

Vam unir-nos als altres, uns pintaven símbols a la paret de l'aula, altres intentaven dibuixar-hi les seves cares. En Filomeno dibuixava detalladament el cotxe dels *Caixão Vazio* i la camarada directora a l'entrada de l'escola amb els alumnes cridant: *benvingut, camarada inspector-sorpresa!*

Des d'allà, vam anar darrere l'escola, on feia molta pudor de pixat. Vam treure les llibretes i els llibres de les motxilles. Jo havia portat totes les llibretes d'apunts menys la de portuguès, on tenia algunes redaccions que m'agradaven. En Cláudio va treure els llibres, en Helder i en Bruno també. Els vam apilar tots junts i vam encendre el foc.

La Petra tenia por de que, si ens atrapaven, podríem tenir *maka*, però nosaltres vam insistir a fer la foguera al pati. En Bruno va començar a cantussejar: «els nens vora la foguera...».

La foguera creixia i les flames cada vegada eren més atrevides, així que ens en vam apartar una mica. «Au!» —va dir en Murtala—, «deixeu-la respirar, la foguera!» Sí que respirava, sí, lliure, groga, enorme. L'escalforeta era agradable, però la mica de vent que bufava, no gaire. A través de les flames, la imatge semblava que es fonia: vaig veure la cara d'en Bruno, amb els cabells despentinats; vaig veure la cara de la Romina, amb els cabells arrissats; vaig veure la cara d'en Murtala, amb els ulls oberts com unes taronges.

—Bé... —els vaig mirar a tots— Jo marxo ja.

—Ja? —en Cláudio.

—Sí, va sent hora.

—Jo també me'n vaig —en Bruno.

Abans que ningú pogués dir res, en Bruno ja havia arreplegat la motxilla i se l'havia posada a l'esquena. S'allunyava a pas lleuger, inquiet. Quan la Ró i jo ens en vam adonar, ja era gairebé a

la sortida. «Brunoooooooo», el vaig cridar. Vaig esperar a veure si es girava. «No es girarà», va murmurar la Ró. «Sí que ho farà», vaig respondre, també fluixet.

Des de la porta, en Bruno va aixecar la mà, fent adeu. No vaig arribar a veure si, amb el moviment, havia mirat enrere o no. «Brunoooooooo!»

—Fins a l'any que ve, Ró.

—Fins a l'any que ve.

—Ró.

—Digues.

—Si l'any que ve no vinguessis, escriu-me i digues-me on ets.

—És clar —em va mirar i va assentir amb el cap, els ulls i els rínxols—. És clar.

Vaig anar per la plaça de les Heroínas, vaig passar per la Ràdio Nacional i vaig parar-me allà, al mateix lloc on, el dia del *Caixão Vazio*, vam deixar de córrer amb la Romina. Vaig recordar la camarada professora d'anglès, els salts, la seva velocitat, la tècnica per saltar el mur sense tocar-lo. Vaig passar per davant la casa de la Kalí i vaig continuar baixant.

Quan vaig arribar al portal de casa, la porta petita estava oberta.

Vaig veure la mare al balcó parlant amb una dona que duia un mocador negre al cap. Vaig fer temps des de la porta fins a l'escala: vaig obrir la bústia encara que mai hi havia res, vaig posar dretes dues bombones de gas que estaven recolzades, vaig recollir un caragol del mig del camí i el vaig deixar a l'herba, vaig espolsar-me bé els peus a la catifa abans de trepitjar el primer graó... Tot això, mentre intentava parar l'orella a la conversa, però res! Parlaven ben fluixet.

Vaig saludar bon dia i per fi vaig veure-li la cara a la dona: era la dona del camarada Antônio. Només vaig tenir temps de veure que duia un mocador a la mà esquerra i que els ulls de la mare estaven ben vermells abans que m'assenyalés que entrés a casa.

Al passadís de la cuina no s'hi sentia absolutament res: ni el so de l'olla de pressió, ni la ràdio del camarada Antônio, cap soroll de gots ni coberts, la taula no estava parada, tampoc se sentien passos i, quan vaig arribar a la cuina, no hi vaig veure ningú. Ningú.

Vaig entendre, aleshores, que el camarada Antônio no havia vingut, perquè quan ell faltava, sempre venia algú de casa seva a avisar. Encara que mai havia vingut la dona. Normalment, venien el fill o la filla, i a vegades duien un barret o un mocador al cap, però mai de color negre. A més, quan ha de venir algú a avisar que el camarada Antônio no pot venir, encara que s'ha d'empescar alguna cosa ràpida per menjar, a la mare mai no se li posen els ulls vermells.

Vaig obrir la porta de la cuina i vaig seure al graó.

Des d'allà no podia veure l'alvocater, però en sentia el soroll de les fulles movent-se amb el vent. El cel estava molt fosc i, si aquell vent venia del nord, volia dir que tindríem tempesta. El meu avi sempre deia: «el pitjor vent és el del nord!».

—Anem a taula... —les meves germanes havien arribat.

Les noies són molt ràpides. Ja havien parat taula i, la més gran, fins i tot havia preparat una amanida de tonyina amb pèsols de llauna i fesols *macunde* del dia anterior.

—El camarada António ha mort aquest matí... —va ser tot el que va poder dir la mare.

A taula, hi regnava el silenci, mentre que a fora se sentien crits i tirs de celebració. Quan vam encendre la ràdio ens en vam assabentar: deien que s'havia acabat la guerra, que el camarada president es trobaria amb en Savimbi*, que deixaríem de tenir unipartidisme i fins i tot es parlava d'eleccions. Encara vaig voler preguntar:

—Com faran eleccions, si a Angola només hi ha un partit i un president... —però em van fer callar per escoltar la resta de les notícies.

Després em van manar anar a la cuina a buscar l'oli, el vinagre i el *jimbundo* picant. Intentant no plorar, vaig fingir que el camarada António era allà, davant dels fogons:

—Camarada António, em pots acostar el pebre, si us plau.

Com no va respondre, vaig provocar-lo:

—Veus, António, ara hi tindrem fins i tot eleccions, a Angola. Què n'hi havia, quan hi eren els portuguesos? —però igualment no va dir res.

Un cop dinat vaig estirar-me a la cadira verda que teníem al pati. El vent suau i el so de les fulles de l'alvocater eren perfectes, feien fàcil adormir-se.

Els dies que el cel no estava tan fosc, m'agradava imitar els llimacs del jardí i m'estirava a prendre el sol.

A la cuina, el camarada António feia xivarri amb els plats i els gots, sempre trigava molt a rentar els plats. Normalment, aquell era el soroll que m'adormia. «Llevat, nen. No és bo tant de sol al cap i la mare et renyarà», li agradava recordar-me. «És poca estona, António. Encara ni he dormit...», li protestava. «Han passat ja més de vint minuts, nen!»

Em vaig despertar amb les gotes de pluja bombardejant-me les cames i les galtes. De cop, va començar a caure una tromba d'aigua d'aquelles valentes. Vaig aixoplugar-me al porxo mentre mirava com queia la pluja. De seguida, vaig pensar en el Murtala: a casa seva, quan plou, només poden dormir-hi set, els altres cinc s'han d'esperar enganxats a la paret protegits sota un sortint. Un cop han dormit els primers, canvien i dormen els que esperaven. Quan plou durant la nit, en Murtala es passa les tres primeres classes de l'endemà dormint.

Al veure tanta aigua em van venir al cap les redaccions que fèiem sobre la pluja, el sol i la importància de l'aigua. Una camarada professora que es creia poetessa deia que l'aigua és la que porta tota l'olor que fa la terra després d'haver plogut, l'aigua és també la que fa créixer-hi coses noves, encara que també n'alimenti les arrels. Deia que l'aigua propulsa un nou cicle. En resum, volia dir que l'aigua feia que del terra en sortissin fulles noves. Aleshores se'm va acudir: *apa! I si ploqués sobre tota Angola?* I vaig somriure, sols vaig somriure.

6. Anàlisi i comentari de la traducció

Aquesta secció té com a objectiu analitzar i comentar les dificultats que han sorgit durant la traducció al català dels fragments anteriors de *Bom dia, camaradas*, posant especial èmfasi en aquells fragments on la càrrega cultural o la proximitat entre les dues llengües han plantejat reptes específics. Partint del marc teòric exposat anteriorment, el comentari es divideix en dues grans línies d'anàlisi: d'una banda, els culturemes, és a dir, els elements amb fort component cultural; i de l'altra, els falsos amics, en concret els semàntics, i ortogràfics i ortotipogràfics.

L'anàlisi s'estructura segons la classificació de culturemes proposada per Lucía Molina (2001) i les tècniques de traducció descrites per Amparo Hurtado Albir (2011), que permeten identificar i justificar les estratègies utilitzades. Pel que fa als falsos amics, es parteix de la tipificació de Carlucci i Díaz Ferrero (2007), adaptada a la combinació portuguès-català. Amb aquest enfocament busco mostrar i raonar el procés de presa de decisions traductores i posar en relleu la complexitat particular de traduir aquesta obra que està fortament marcada per una identitat cultural i oral.

6.1. Els culturemes a *Bom dia, camaradas*

La novel·la d'Ondjaki presenta una gran varietat d'elements culturals específics d'Angola que poden resultar poc coneguts per al lector catalanoparlant. Aquesta secció presenta instàncies d'aquestes unitats culturalment marcades —o culturemes—, les explica i les divideix seguint la classificació de Lucía Molina (2001) segons: patrimoni cultural, elements naturals, cultura lingüística i cultura social.

Cada subapartat inclou exemples concrets extrets del text i la seva traducció proposada, així com una explicació del criteri seguit i la tècnica aplicada, amb l'objectiu de fer explícita la reflexió al darrere de cada decisió.

6.1.1 Patrimoni cultural

Potser el primer aspecte que provoca dubtes al traductor a l'enfrontar-se amb un text basat en llocs i fets prou reals com és el cas en *Bom dia, camaradas* és què fer amb els noms propis —siguin de ciutats, carrers, monuments o de persones—, i encara més quan alguns ja ni tan sols existeixen en l'actualitat o han canviat de nom.

Per exemple, trobem el cas de l'Hospital Josina Machel, antigament anomenat Hospital Dona Maria Pia, entre altres denominacions, en honor a la reina consort de Portugal en el moment de la seva construcció. Un cop el país va tornar-se independent, el nom va passar a ser Hospital Josina Machel a partir de l'any 1977, en homenatge a la figura de Josina Machel, una jove moçambiquesa reconeguda per la seva activa participació en la lluita contra el colonialisme fins a la seva mort amb

25 anys. La inclusió dels dos noms a l'obra ofereix una mostra més de la transició que va experimentar Angola i el sentiment de rebuig cap als vestigis dels portuguesos. És doncs, un punt ric tant històricament com geogràficament, ja que no només ens situa en el mapa la vida del nostre protagonista, sinó que ens dona més context de manera gairebé innocent, en una conversa amb la seva tieta portuguesa que desconeixia que hi havia hagut aquest canvi de nom, fins i tot rient-se'n del fet que *pia* vol dir pica o lavatori. Tota aquesta informació, he decidit reflectir-la en breus notes al peu de pàgina, per a apropar aquest context als lectors catalans, però al no ser imprescindibles per al desenvolupament de la història, algunes editorials podrien decidir prescindir-ne.

Per altra banda, tenim els noms de places, cruïlles i platges en què la denominació genèrica forma part del nom: Largo da Maianga, Largo do Kinaxixi, Praia do Bispo, etc. Aquí podríem optar per traduir la part genèrica i deixar el nom propi, com recomana l'IEC i ens quedaria la *plaça de la Maianga*, la *plaça del Kinaxixi* o la *platja del Bispo*. L'IEC mateix també accepta deixar el topònim sencer en versió original amb la condició d'escriure'n la part genèrica en majúscula. El que no fariem seria fer cap afegit que pogués ocasionar una redundància com *plaça Largo do Kinaxixi*. També és interessant considerar els casos en què a l'original s'ha omès aquesta denominació genèrica, com a «na marginal», «o Roque Santeiro» o «o Alvalade». Aquí sí que he considerat que era necessari fer una amplificació per a resoldre la confusió del lector —i traductora, en aquest cas— poc familiaritzat amb la geografia de Luanda. Així, aquests casos han quedat com «l'avinguda marginal» —que, per cert, es diu Avenida 4 de Fevereiro i durant l'època colonial es deia Avenida de Paulo Dias de Novais—, «el mercat Roque Santeiro» —el qual va ser clausurat pel govern l'any 2011— i «el barri de l'Alvalade».

Element	Text original	Proposta de traducció	Tècnica
António Barroso	<i>Estávamos a descer a António Barroso.</i> (pàg. 52)	Ja enfilàvem el carrer António Barroso .	Amplificació
Alvalade	<i>Sim, esta é a piscina-dois do Alvalade!</i> (pàg. 52)	Sí, aquesta és la piscina dos del barri de l'Alvalade .	Amplificació
Martal	<i>Olha, por exemplo, ali na Martal quando apanham um bandido, [...].</i> (pàg. 60)	Per exemple, allà al mercat de la Martal , quan atrapen un lladre [...].	Amplificació
Roque Santeiro	<i>[...] nem lhe contei o que andavam a fazer no Roque Santeiro quando apanhavam ladrões.</i> (pàg. 61)	[...] vaig decidir no explicar-li el que feien al mercat Roque Santeiro quan enxampaven un lladre [...].	Amplificació
Mausoléu	<i>[...] aponte para a esquerda, onde se podia ver o Mausoléu.</i> (pàg. 53)	[...] vaig senyalar a l'esquerra, on es podia veure el Memorial Dr. António Agostinho Neto	Amplificació

6.1.2. Elements naturals

Els culturemes de caràcter natural que apareixen en els fragments —i al llarg de la novel·la— són principalment mencions a menjar i ingredients, mentre que mencions de flora i fauna són més escasses. Els esmorzars i un parell d'escenes d'àpats compartits amb la família, amics i els professors cubans ens pinten l'escena amb enumeracions com: «passando pela fartura de gasosas, a mousse de chocolate, o bolo de banana, até tinha tanta kitaba mas só consegui atacar três pires» (Ondjaki, 2003, pàg. 112) o «até uma salada de atum rápida, com ervilhas de lata e feijão macunde do dia anterior» (Ondjaki, 2003, pàg. 140). Així també apareixen el *chá de caxinde* (te fet a partir d'infusionar fulles d'herba llimona) o el *jindungo* (o *guindungo*, un tipus de bitxo usat per a especiar alguns plats o per fer-ne una salsa picant i aromàtica). En molts d'aquests casos es poden traduir literalment perquè no ens són conceptes estranys. Però en els casos que es menciona un ingredient autòcton i si no hi havia un equivalent encunyat com en *kitaba*, que és una pasta feta a partir de cacauets torrats, he decidit mantenir el nom i fer un petit afegit que dona informació al lector o bé dins del text o directament en una nota al peu.

La família del protagonista té també un alvocater al jardí de casa i apareix mencionat en diverses ocasions, quan el veu amb un alvocat que surt corrents a collir o quan en sent el so de les fulles moure's amb el vent. També es diu que hi tenen un mango. Una altra menció a la flora apareix en una interjecció, quan el protagonista explica que, quan ell i les seves germanes veuen una figa caure a terra, han de cridar de seguida «louaia minha!». Aquesta *louaia* hauria quedat en un misteri si no fos que l'autor va decidir incloure-la al petit glossari al final de la novel·la. Allí hi diu que és la llavor de la figa i ens l'haurem de creure, ja que és un terme que no apareix a cap diccionari ni dona resultats als cercadors en línia. En consultar la versió espanyola de l'Editorial Almadía (2008) la traductora Ana M. García Iglesias va solucionar aquesta situació amb l'alternativa: «¡La pulpa es mía!», fent ús de la tècnica de la creació discursiva.

Unitat	Text original	Proposta de traducció	Tècnica
Kitaba	[...] Até tinha tanta kitaba mas só consegui atacar três pires (pàg. 112)	<i>Kitaba</i> de cacauet [Nota: Pasta elaborada a partir de cacauets torrats.]	Manlleu i amplificació
Chá de caxinde	E eu gostava de ter que ir ao jardim buscar chá de caxinde assim mesmo arrancado na hora, [...] (pàg. 119)	Fulles d'herba llimona per al te	Equivalent encunyat
Louaia	[...] um figo caía dizia-se louaia minha! , [...] (pàg. 121)	<i>Louaia</i> meva!	Manlleu

Jindungo	Depois mandaram-me ir à cozinha buscar o azeite, o vinagre e o jindungo . (pàg. 140)	<i>Jindungo</i> * picant. [Nota: Espècie de bitxo usat per a especiar alguns plats.]	Manlleu, amplificació
Feijão macunde	[...] até uma salada de atum rápida, com ervilhas de lata e feijão macunde do dia anterior. (pàg. 140)	Fesols <i>macunde</i> * [Nota: Espècie de fesol originària i cultivada en zones tropicals semiàrides, semblant als fesolets.]	Manlleu, amplificació

6.1.3. Cultura lingüística

Els elements que han provocat dificultats de caràcter lingüístic han estat principalment de dos tipus: paraules particulars de la variant portuguesa d'Angola —incloent-hi algunes paraules en kimbundu, una de les llengües autòctones del nord-oest d'Angola, que s'han integrat a la parla habitual— i el registre oral i col·loquial marcat per interjeccions, contraccions, estructures girades i alguna expressió idiomàtica.

Termes en kimbundu

Els termes en kimbundu presents en els fragments de la traducció són *kota* i *maka*, dos termes molt usats i significatius per als angolesos. *Kota* es fa servir per a referir-se a una persona de més edat o que és especialment respectada, mentre que *maka* és una paraula que pot voler dir gairebé de tot depenent del context. En aquest cas, i d'acord amb la definició de diccionari, vol dir problema o conflicte, però es pot fer servir per a parlar d'una disputa o discussió, d'una complicació, d'un cas o situació, d'una conversa, parla, etc. Per sort, tots dos apareixen per primera vegada en una conversa entre el protagonista i la seva tieta portuguesa, qui desconeix aquests termes i ell li aclareix ràpidament el significat. Per a això mateix he decidit mantenir-los al text traduït, són paraules que s'espera que crearan confusió i que denoten una barrera lingüística fins i tot entre parlants del mateix idioma i, si es tradueixen directament, aquests diàlegs perden significat. En aquest treball he afegit una nota al peu amb el significat però en una versió completa optaria per incloure'ls en un glossari final i prescindiria de les notes.

Terme en kimbundu	Nota
<i>kota</i>	Del kimbundu: persona més gran, adulta; forma de tractament: senyor.
<i>musseques</i>	Del kimbundu: terra vermella; barris, generalment de construcció precària, a la perifèria de les grans ciutats.

Portuguès d'Angola

Molts dels termes que són particulars de la variant portuguesa d'Angola l'autor ha decidit incloure'ls al glossari final, cosa que ha ajudat immensament donat que per ara no hi ha fonts gaire exhaustives dedicades a la variant anglesa i no tots surten recollits als diccionaris més comuns com Priberam o

Infopedia. Això m'ha permès poder traduir correctament el significat, encara que de certa manera s'hagi perdut expressivitat lingüística i cultural.

Terme	Significat
<i>Machimbombo</i>	Autobús
<i>Matabicho/ Matabichar</i>	Esmorzar
<i>Bué</i>	Molt
<i>Mambo</i>	Cosa, problema
<i>Djobado</i>	Famèlic
<i>Muadiê</i>	Persona, individu de més edat

Expressions

Les expressions idiomàtiques donen molta riquesa al text escrit a més de ser una bona marca de la varietat lingüística i, per tant, del context dels personatges i de l'autor. Per això, és interessant reconèixer-les en el text original i fer l'esforç d'incloure'n a la nostra traducció si és possible. A vegades, però, hi ha expressions que mencionen un element cultural i si les substituïm per una opció més neutra de la nostra llengua, aquest element és eliminat i amb ell, la informació contextual que proporciona.

Per exemple, quan a la novel·la el protagonista recorda la rivalitat amb les seves germanes per a quedar-se qualsevol cosa que els era oferta, apareix aquesta expressió: «Quem foi ao mar perdeu o lugar!» (pàg. 121). En aquest cas caldria plantejar-se si els equivalents en català serien els més idonis. Per exemple, tenim algunes variants de «al lloc de la guineu, qui se'n lleva (o se n'aixeca) ja no hi seu», però tindria cap sentit parlar de guineus a Angola? A més, es perdria la menció al mar que ve, possiblement, de Luanda sent una ciutat litoral. Així, idealment buscaríem una manera de mantenir la menció al mar i la rima.

Un altre tret interessant el trobem amb l'expressió «ficar à rasca» (pàg. 129) que significa estar amb l'aigua al coll, passar-ho malament a l'enfrontar alguna dificultat o davant d'una situació particular. Durant la cerca d'aquesta expressió vaig trobar que és d'ús col·loquial a Portugal, però que no es sol fer servir en altres països lusòfons, s'entendria per context, però no s'escoltaria normalment. A falta de fonts oficials que ho corroborin no es pot fer una afirmació categòrica, però es podria deduir que l'ús és intencional i que és una traça més del colonialisme portuguès. A l'hora de traduir-la, però, aquest tret que ja és subtil d'entrada, es perd totalment. Tanmateix, vaig voler mantenir que hi havia una expressió i, tenint en compte el context: uns nens que davant d'una figura adulta que plora els està costant contenir les llàgrimes, vaig optar per «fer-se (o sentir, tenir) un nus a la gola».

Text original	Proposta de traducció	Tècnica
<i>Quem foi ao mar perdeu o lugar!</i> (pàg. 121)	Qui al mar se'n va, el lloc perdrà!	Creació discursiva
[...] <i>nós ficámos um bocado à rasca também</i> , [...] (pàg. 129)	a nosaltres també se'ns va fer un nus a la gola una mica, [...]	Equivalent encunyat

Marques d'oralitat

Les marques d'oralitat en els diàlegs i els pensaments del protagonista-narrador són un tret característic de la novel·la i de la parla en portuguès col·loquial. Els «Ché», «Ep!», «Epá», «né?», «Yá», «fixe», etc. es repeteixen al llarg de la novel·la i encara que alguns eren fàcilment reproduïbles, d'altres era més natural prescindir-ne.

6.1.4. Cultura social

Pel que fa a cultura social, a la novel·la destaquen, en primer lloc, el tractament de «camaradas» que el protagonista fa servir amb gairebé tothom, així com les diverses mencions dels FAPLA i UNITA, el fort control militar, la presència de soldats soviètics, el president angolès i alguna altra figura política local i internacional (p. ex.: [*presidente*] Reagan).

Tots aquests elements ens fan entendre el rerefons dels conflictes bèl·lics que encara sumien el país sota control militar i la profunda presència de la guerra en la vida dels angolesos. Ho il·lustra encara més clarament Ondjaki quan parla de les proves de l'assignatura de plàstica: quan els deixen escollir el tema, la majoria dels nens dibuixaven coses relacionades amb la guerra.

É impressionante, eu costumava observar isso nas provas de EVP desde a quarta classe, toda a gente desenhava coisas relacionadas com a guerra: três pessoas tinham desenhado akás, duas tinham desenhado tanques de guerra soviéticos, outros fizeram makarovs [...]. Guerra também aparecia sempre nas redações, experimenta só mandar um aluno fazer uma redação livre para ver se ele num vai falar da guerra [...] (Bom dia, camaradas, pàg. 134-135).

Era impressionant, tenia el costum de fixar-me en això durant les proves de plàstica des de l'últim any de primària, tothom dibuixava coses relacionades amb la guerra: tres persones havien dibuixat fusells AK-47, dues havien dibuixat tancs de guerra soviètics, altres pistoles Makarovs [...]. Guerra també apareixia sempre a les redaccions. Intenta manar a un alumne que escrigui una redacció de tema lliure i veuràs que parlarà de la guerra [...].

Membres de les Forces Armades Populars de l'Alliberació d'Angola (o FAPLA, del portuguès) apareixen a l'aeroport i als carrers de Luanda, sempre armats i tothom sap què no ha de fer si no vol tenir problemes. Quan el president d'Angola passa amb tota la seva comitiva de cotxes blindats i motos, tothom ha de parar i baixar dels seus cotxes si no volen acabar com un colador.

Totes aquestes mencions directes a aspectes comuns per angolesos, en ocasió requereixen una ampliació o nota al peu de pàgina per a compensar la falta de familiaritat amb certs conceptes per part del lector meta.

6.1.5. Ingerència cultural

Un altre concepte presentat per Molina (2001) és la «ingerència cultural», és a dir, quan la cultura receptora apareix en el text original. En aquest cas podríem dir que no és pura, ja que no hi trobem català a *Bom dia, camaradas*, però sí que hi ha pàgines senceres escrites en espanyol. Les accions i paraules dels professors cubans van marcar fortament Ondjaki i els seus companys, i a la novel·la hi trobem llargs discursos amb què aquests professors, en concret el professor Ángel, s'acomiaden dels que han estat els seus alumnes durant uns temps difícils. Això crea una situació particular, ja que la majoria dels catalanoparlants som també parlants nadius d'espanyol i, per tant, podem identificar trets com ara que la variant no és de la península i —encara que se sap que Ondjaki parla molt bé l'espanyol— hi podem trobar errors. Un «sobretudo» tot junt en comptes de separat, signes d'admiració i interrogació que no s'obren, accents de més i d'altres que han desaparegut: «sólamente» (pàg. 114), «acuerdense» (pàg. 115); o «las investidas del capitalismo» (pàg. 115) en comptes d'*embestidas*, i un d'especialment interessant per la informació que se'n pot extreure: «trabajos de casa» (pàg. 114) parlant dels deures o feina que els professors manen als estudiants fer fora d'horari escolar. És un punt interessant perquè es pot interpretar de dues maneres: o bé, 1) l'autor ha caigut en un fals amic en traduir-ho literalment del portuguès *trabalho de casa*, o, 2) després de passar tant de temps a Angola, l'espanyol dels professors cubans havia acabat agafant traces del portuguès.

En aquest cas jo optaria per deixar en espanyol exactament paraula per paraula tots aquests discursos i altres diàlegs més puntuals, però dubtaria si corregir els errors ortogràfics.

6.2. Els falsos amics a *Bom dia, camaradas*

Aquest apartat recull i analitza un conjunt d'unitats lèxiques detectades durant el procés de traducció que poden generar ambigüitat o error si no es detecten i gestionen adequadament. S'ha pres com a referència la classificació tipològica de falsos amics proposada per Carlucci i Díaz Ferrero (2007), explicada anteriorment. Per tal d'adaptar l'anàlisi al contingut específic de *Bom dia, camaradas*, em centraré en les dues tipologies més presents: els falsos amics semàntics, i els ortogràfics i ortotipogràfics.

L'objectiu d'aquesta anàlisi és mostrar com la identificació correcta d'aquestes unitats pot condicionar les decisions traductores i evitar errors de falsa equivalència. En cada cas es valora el context i es justifica la solució adoptada, en correspondència amb els principis metodològics exposats en el marc teòric.

6.2.1. Falsos amics semàntics

Com s'explica al marc teòric, parlem de falsos amics semàntics quan ens trobem davant d'unitats lèxiques, locucions o frases fetes que comparteixen grafia o fonètica entre dues llengües, però que tenen significats diferents totalment o parcialment. La proximitat entre el portuguès i el català, en aquest cas, fa que sigui una ocurrència comuna. És un aspecte important quan es tradueix entre llengües romàniques i, potser, dels més difícils de cuidar quan un nadiu d'una n'aprèn una altra.

A continuació apareix un recull d'alguns casos per a exemplificar la dificultat, extrets del text amb el seu equivalent en català tenint en compte el context, no només la definició de diccionari.

Portuguès	Català	Portuguès	Català
Acordar <i>v.</i>	Llevar, despertar	Esperto/a <i>adj.</i>	Espavilat/da
Apagar <i>v.</i>	Esborrar	Esquisito <i>adj.</i>	Estrany
Apanhar <i>v.</i>	Recollir, agafar, enxampar	Espantada <i>adj.</i>	Sorpresa
Aula <i>n.f.</i>	Classe, assignatura	Ficar <i>v.</i>	Quedar-se, estar, posar
Balalaica <i>n.f.</i>	Tipus de camisa fresca, normalment amb dues o més butxaques	Foguetão <i>n.m.</i>	Coet
Balda <i>n.f.</i>	Disbarat, bogeria	Logo <i>adv.</i>	De seguida, aviat
Chato [xato] <i>adj.</i>	Molest, avorrit	Má <i>adj.</i>	Dolenta
Copo <i>n.m.</i>	Got	Mesmo <i>adj.</i>	Inclús, de veritat
Cor <i>n.f.</i>	Color	Rua <i>n.f.</i>	Carrer
Costas <i>n.f.</i>	Esquena	Se calhar [callar] <i>adv.</i>	Potser, ves a saber
Desenhar <i>v.</i>	Dibuixar	Solução <i>n.m.</i>	Singlot
Dona <i>n.f.</i>	Mestressa, senyora	Tirar <i>v.</i>	Treure, agafar, fer
Em sentido <i>loc. adv.</i>	Ferm	Varanda <i>n.f.</i>	Balcó
Engomada <i>adj.</i>	Planxada	Voltar <i>v.</i>	Tornar

Per a fer front a aquest repte, entendre el context és imprescindible, sobretot per a detectar el fals amic i qüestionar-ne el significat real. Un cop detectat, la solució acostuma a ser una cerca en un diccionari bilingüe o monolingüe, per a entendre el significat real i no caure en una traducció errònia.

6.2.2. Falsos amics ortogràfics i ortotipogràfics

Ortogràfics: majúscules

Les principals diferències respecte a l'ús de les majúscules les trobem després de guions, punts suspensius i dos punts. Així com en català en aquests casos, entenent que la frase continua, se sol escriure la primera paraula en minúscula —sempre que la primera paraula no sigui un nom propi que requereixi majúscula— en portuguès s'acostuma a escriure majúscula. És important tenir aquest detall en ment per a no deixar-se arrossegar per l'original.

Pel que fa al tractament de sigles i acrònims, compartim la majoria dels criteris així que en general no ha fet falta fer cap transformació. L'únic cas ha estat quan es parla de les FAPLA, les Forces Armades Populars d'Alliberament d'Angola, en una ocasió apareix en plural com a FAPLAS. En aquest cas, en català es deixaria en singular perquè està format a partir d'un sintagma en plural encara que l'article estigui en plural. Seria el cas també quan es parla dels membres, els FAPLA, gràcies a l'article, en ambdues llengües no caldria flexionar el plural ni desdoblar el gènere. En algunes edicions digitalitzades sembla que aquest acrònim ha passat per una lexicalització i apareix com a «Fapla» i «Faplas», amb només la primera lletra majúscula, que seguiria els mateixos criteris en català.

Ortotipogràfics: diàlegs

Les principals diferències pel que fa a la puntuació i l'ús de la cursiva es troben als diàlegs. En primer lloc, tot el text que reproduïx la parla o el pensament està escrit en cursiva, sigui part d'un paràgraf o una línia de diàleg. Quan obrim un incís en mig d'una frase amb guions el portuguès la tanca amb punt dins dels guions, mentre que en català la tanquem un cop tancat l'incís, fora del guió:

PT	— <i>Não, não, acho que esta tu aguentas</i> — ela ri. — <i>No prédio do Bruno, um bandido tava a assaltar o quinto andar; [...]</i> (pàg. 62)
CA	—No, no. Aquesta història crec que tu l'aguantas —se'n va riure—. A l'edifici d'en Bruno, un lladre havia entrat a robar al cinquè pis, [...]

7. Conclusió

Aquest treball va plantejar-se inicialment com una oportunitat de traducció d'una novel·la que encara no està traduïda al català d'un autor tan representatiu de la literatura africana en llengua portuguesa com és Ondjaki. La traducció de *Bom dia, camaradas* m'ha permès profunditzar en el context i el contingut que ha donat com a resultat un exercici molt interessant més enllà de l'aspecte traductor, ja que m'ha obert les portes a conèixer una cultura que fins aleshores m'era desconeguda.

L'experiència ha suposat un repte en molts sentits. Per una banda, pel caràcter intensament oral, col·loquial i contextual de l'obra, i per l'ús d'expressions i la presència d'elements lligats a una realitat molt específica: l'Angola dels anys vuitanta, en ple període postcolonial. I, per altra banda, per les dificultats específiques que comporta traduir des d'una llengua aparentment propera com el portuguès, que, precisament per la seva similitud amb el català, pot donar una falsa sensació de transparència. Aquests dos aspectes —lingüístic i cultural— han necessitat un procés de lectura i anàlisi més curat que el que es plantejava inicialment, i han fet evident la importància d'una traducció informada i respectuosa amb el text original i a la vegada conscient del públic receptor.

El marc teòric aplicat a l'anàlisi, basat en la definició i classificació dels culturemes de Molina Martínez, les tècniques de traducció d'Hurtado Albir i els falsos amics segons Carlucci i Díaz Ferrero, m'ha ajudat a estructurar el comentari i a justificar les meves decisions traductores amb una visió teòrica. Però més enllà de la teoria, aquest procés m'ha fet reflexionar en la responsabilitat que tenim com a traductors així com les limitacions que hem de compensar a l'hora de fer accessibles cultures diferents volent mantenir-ne la singularitat. En aquest sentit, hi havia moments que la traducció s'havia de plantejar com una mediació entre cultures, no només com un simple exercici de trobar una equivalència en paraules, sinó que també feia falta comprensió, empatia i fins i tot creativitat.

Tot i que aquest treball es limita a una traducció parcial de l'obra, l'exercici m'ha permès obtenir conclusions valuoses tant en l'àmbit teòric com pràctic. Seria especialment interessant, com a projecte de futur, completar la traducció de la novel·la, així com explorar la recepció que podria tenir entre el públic catalanoparlant. Això faria que aquest exercici de traducció no es quedés només en una pràctica acadèmica, sinó que sigui una aportació, encara que modesta, a la difusió de la literatura africana que potser ara no rep gaire visibilitat, però que té molt per oferir als lectors catalanoparlants.

8. Bibliografia

- Carlucci, L., & Díaz Ferrero, A. M. (2007). FALSAS EQUIVALENCIAS EN LA TRADUCCIÓN DE LENGUAS AFINES: PROPUESTA TAXONÓMICA. *Sendebär*, 18, 159–190. Recuperat de: revistaseug.ugr.es/index.php/sendebär/article/view/689/781 [Consulta: 27 d'abril de 2025]
- Chaves, R. (2010). *Ondjaki e João Paulo Borges Coelho: narrativas e(m) transição*. Via Atlântica, 11(1), 83-101. Recuperat de: www.revistas.usp.br/viaatlantica/article/view/50535/54651 [Consulta: 14 de desembre de 2024].
- Guimarães Franco, R. (2008). *Bom dia camaradas e um retrato de uma (infância em) Angola*. ABRIL: Revista do Núcleo de Estudos de Literaturas Portuguesa e Africanas da UFF, 1(1), 88-92. Recuperat de: periodicos.uff.br/revistaabril/article/view/29841 [Consulta: 14 de desembre de 2024]
- Hurtado Albir, A. (2011). *Traducción y traductología: introducción a la traductología / Amparo Hurtado Albir (5a ed. Rev.)*, 268-271. Ediciones Cátedra. [Consulta: 8 d'abril de 2025]
- Jansen, H. E. (2011). *Reseña "Bom dia camaradas" de ONDJAKI*. Educar em Revista, (39), 299-303. Recuperat de: www.redalyc.org/articulo.oa?id=155018743020 [Consulta: 14 de desembre de 2024].
- Mestres, J. M.; Costa, J.; Oliva, M.; Fité, R. (2019). *Manual d'estil: La redacció i l'edició de textos* [recurs electrònic]. 5a ed., corregida i ampliada. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Recuperat de: estil.iec.cat/index.html [Consulta: 6 de desembre de 2024].
- Molina Martínez, L. (2001). *Análisis descriptivo de la traducción de los culturemas árabe-español*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. Recuperat de: www.tdx.cat/TDX-1025104-172853 [Consulta: 8 d'abril de 2025]
- Nascentes, A. (1934). *Gramática de língua espanhola para uso dos brasileiros*. Rio de Janeiro: Pimenta Mello.
- Nascentes, A. (1936). *Esbozo de comparación del español con el portugués*. Santiago: Prensas de la Universidad de Chile.
- Ondjaki. (2003). *Bom dia camaradas*. Editorial Caminho. Lisboa
- Ondjaki. (2008). *Buenos días, camaradas* (A. M. García Iglesias, Trad.). Editorial Almadía. Mèxic.
- PÚBLICO. (2021, Febrer 8). *Encontro de Leituras: Ondjaki e o início com "Bom Dia Camaradas"* [Vídeo]. YouTube. Recuperat de: youtu.be/jECsR5dfA6c?si=UFaa8ootrMXONpC5 [Consulta: 18 de desembre de 2024]
- Veras, L. (2010). *Ondjaki e a memória cultural em 'Bom dia camaradas', 'Os da minha rua' e 'AvóDezanove e o segredo do soviético'*. Tesis doctoral. Universidade Federal do Rio Grande do Sul. Instituto de Letras. Recuperat de: hdl.handle.net/10183/37295 [Consulta: 14 de desembre de 2024].

9. Annexos

1. Text original: *Bom dia, camaradas* (2003), pàg. 51-64 i 119-142.

— *Mas porquê que essa praia é dos soviéticos?*
— *Não sei, não sei mesmo... Se calhar nós também devíamos ter uma praia só de angolanos lá na União Soviética!*

Acordei novamente bem-disposto porque ia à praia com a tia Dada, as minhas irmãs tinham aulas, e eu era o único que podia lha acompanhar. Isso também era bom porque como íamos estar só os dois, ia dar para lhe enfiar umas baldas que não tinha ninguém ali para me desconfirmar.

Bom dia, menino!, disse o camarada António quando eu já estava a acabar o matabicho. *Bom dia, camarada António, tudo bem?*, enquanto ele começava a arrumar melhor os copos, mudavas os pratos de sítio, abria a geleira e espreitava, abria a janela da cozinha, tudo só por hábito, não é que aqueles gestos fossem para alguma coisa, não sei se já repararam que os mais velhos fazem muito isso.

— *Menino, hoje vai passear?* — e continuava a mexer nas coisas.

— *Sim, vou com a tia Dada à praia, o camarada João vai nos levar.*

— *A tia trouxe prenda, menino?* — ele tava a rir, assim queria perguntar se a tia tinha trazido prendas pra todos.

— *Tu ainda não falaste com ela, António?*

— *A tia tava a falar ainda com o pai, ainda não falei bem...*

— *Hum...* — eu sorri. — *Acho que ela trouxe-te uns sapatos bem bonitos...*

Sáímos com o camarada João. Ele não apareceu bêbado porque tinha respeito pelas pessoas que não conhecia bem, e era chato dar logo má impressão no primeiro dia, quer dizer, acho que foi isso, porque até veio com uma balalaica toda bem engomada, tipo já queria que a tia também lhe desse uma prenda. Estávamos a descer a António Barroso.

— *Tás a ver ali, tia?* — aponteí para a rotunda que se via lá em baixo.

— *Sim...*

— *Ali é a piscina do Alvalade!* — o camarada João começou já a rir, ele sabia o truque.

— *Mas não vejo piscina nenhuma, filho...*

— *Não vês porque estamos longe, mas quando chegarmos lá já vais sentir.*

O carro aproximou-se da rotunda e teve que afrouxar por causa dos buracos. Havia bué de água assim a escorrer no passeio, os miúdos tomavam banho nos buracos e no sítio onde a água saía tipo a fonte luminosa da Ilha que nunca chegou a funcionar. O carro tipo tava a dar soluços.

— *Agora já vês, né, tia?* — eu ria, ria.

— *É aqui?*

— *Sim, esta é a piscina dois do Alvalade.*

Passamos no Largo da Maianga e eu só tava a rezar para que o camarada sinaleiro estivesse lá. Aquele camarada mandava poster: dum chapéu azul bem bonito, luvas brancas tipo casamento, cinto que vinha do ombro, cruzava à frente e só acabava já junto da pistola, ché, camarada sinaleiro também podia dar tiro! e ele tava lá mesmo. A minha tia não disse nada, mas eu reparei que ela ficou impressionada a olhar para ele, acho que em Portugal não há camaradas sinaleiros assim posterados.

Depois subimos, pedi ao camarada João para passar no Hospital Josina Machel, que a minha tia pensava que se chamava Maria Pia, eu até escapei já rir, percebi que aquele devia ser o nome que os tugas davam ao hospital, mas também, poças, dar já nome de pia num hospital é estiga. Descemos a Praia do Bispo, a avenida tinha acabado de ser arranjada porque há pouco tempo o camarada presidente tinha passado por ali, e como o camarada presidente passa sempre a zunir, com motas e tudo, normalmente as estradas são asfaltadas por causa disso, há muita gente que gosta que o camarada presidente passe na rua deles porque num instantinho desaparecem os buracos e às vezes até pintam os traços da estrada.

— *Tia... Portugal já tem um foguetão?*

— *Não, não tem, filho.*

— *É que nós temos, e não é do tempo dos portugueses, não penses...* — aponte para a esquerda, onde se podia ver o Mausoléu. — *Quer dizer, ainda não tá pronto, mas tá quase...*

Quando passamos mesmo na esquina, o Maxando estava na porta, com as barbas dele enormes, o penteado rasta, e aquela cara que metia medo, eu não sei porquê, coitado, porque ele até estava sempre a sorrir e falava muito bem com a Tia Maria e com a Avó, mas nós tínhamo muito medo dele.

— *Mas porquê que vocês têm medo desse Maxando?* — a minha tia, olhando ainda para ele, ele a sorrir.

— *Dizem que ele fuma muita liamba, tia.*

— *Mas ele faz mal a alguém?*

— *Não sei, tia, mas também ele tem um jacaré em casa, isso já não é normal!* — eu.

— *Um jacaré?*

— *Sim, ele tem um jacaré lá no quintal dele.*

— *Mas como? Um jacaré?*

— *Sim, tia, um jacaré, daqueles muito compridos. Ele tinha um cão, o cão foi atropelado por um militar, e como o militar não tinha um cão para lhe devolver, lhe arranjou um jacaré* — isto era verdade, todos da Praia do Bispo sabiam.

— *E dorme onde esse jacaré? Está preso?*

— *Sim, tá sempre preso, dorme lá mesmo na casota do cão* — parece que a minha tia não queria acreditar.

— *Ó filho, tu já viste esse jacaré?*

— *Eu nunca vi, tia, mas toda gente sabe que ele tem lá o jacaré..., só que o jacaré dele só gosta de ver o Maxando... Só ele é que lhe dá de comer, sabes...*

Passamos na fortaleza, entramos na marginal. Eu bem vi que toda aquela zona estava cheia de militares, mas pensei que fosse alguma reunião lá em cima no palácio. A marginal tinha Faplas com metralhadoras e obuses e de repente começamos a ouvir as sirenes. “Deve ser o camarada presidente que vai passar”, eu avisei, talvez lém em Portugal seja diferente e ela não saiba. O camarada João encostou o carro imediatamente no passeio, travou, desligou, pôs ponto morto e saiu do carro. Eu saí também do carro, só que a tia Dada nunca mais saía. Eu vi lá longe os mercedes a virem bem lançados e estava preocupado porque a tia Dada nunca mais saía do carro. Como já era tarde pra dar a volta, e nunca se podia correr nestas situações, falei-lhe pela janela:

— *Tia, tia!, tens que sair do carro, rápido.*

— *Mas sair do carro porquê? Eu não quero fazer chichi!* — ela estava mesmo sentada, impressionante, e ainda estava a rir.

— *Mas isto não é para fazer chichi, tia, tens que sair do carro e ficar paradinha aí fora, aqueles carros pretos são do camarada presidente.*

— *Ó filho, não é preciso, ele vai passa do outro lado.*

— *Dona Eduarda, por favor, sai só do carro...* — o camarada João falava tipo tava com febre.

— *Tia, a sério, sai do carro agora!* — quase gritei.

Estava sol. A minha tia saiu do carro, deixou a porta aberta. Fiquei mais descansado, embora ela parecia que não estava em sentido. O pior foi que quando os carros já estavam mesmo perto, ela pôs a mão dentro do carro para apanhar o chapéu. “Tia, não!”, gritei mesmo. Acho que ela se assustou e ficou quietinha. Passaram as motas, depois dois carros, mais um, e no último que tinha as janelas todas escuras acho que ia o camarada presidente. Depois ainda tive que lhe dizer para ficar quieta que só podíamos voltar para o carro passado um bocado. O camarada João tava a transpirar a sério. Entramos no carro.

— *Ó filho, que cerimônia!*

— *Pois... Escapaste é ver a cerimônia de tiros que ia haver se algum FAPLA te visse a mexer, parecia que tavas a dançar, ainda por cima ias pôr o chapéu...*

— *Mas sempre que o presidente passa vocês têm que ficar em sentido?* — ela estava mesmo espantada.

— *Não é bem em sentido, mas tens que sair do carro para verem que não estás armada ou que não vais tentar alguma coisa...* — eu parece que também tinha ficado a transpirar.

— *Ah sim...?*

— *Ah pois, e assustei-me mesmo quando vinhas buscar o chapéu porque os carros já tavam demasiado perto e podiam pensar que vinhas apanhar outra coisa qualquer...*

O camarada João nem estava a conseguir assobiar. Claro que podia não ter acontecido nada, mas claro que também podia ter acontecido qualquer coisa.

Continuamos em direção às praias, o mar tava picado, um bocadinho picado, então ficava assim daquela cor que não dá para descobrir se é verde, se é azul, se é quê. *De que cor está o mar, tia?*, eu queria ver se ela ia dizer verde ou azul, porque as minhas irmãs sempre viam o mar azul, nunca conseguiam ver o verde do mar. *Está escuro..., está verde...*, ela percebeu que havia truque na pergunta. *João, tu achas quê?*, mas o camarada João só riu, aí eu já sabia que ele não queria participar na conversa.

— *Então vou-te dizer um segredo, tia...*

— *Diz lá, filho.*

— *O mar está verzul!* — eu ria, ria.

Fomos dar a volta quase lá no fundo, até onde se podia ir de carro; vimos as barricadas. *Isto o que é?*, a minha tia perguntou ao camarada João. *É quartel... é um quartel*, ele respondeu. Tinha militares soviéticos a guardar a entrada, os soviéticos sempre faziam cara de maus, todos esbranquiçados por mais sol que apanhassem, muitas vezes ficavam assim tipo lagostas.

— *Podemos ficar já aqui, não?* — ela.

— *Não, aqui não podemos, tia... Vamos lá mais para ao pé da rotunda.*

— *Mas não podemos ficar aqui, nesta praia tão «verzul»* — ela sorriu para mim.

— *Não, tia, aqui não se pode. Esta praia tão versul é dos soviéticos.*

— *Dos soviéticos? Esta praia é dos angolanos!*

— *Sim, não foi isso que eu quis dizer... É que só os soviéticos é que podem tomar banho nessa praia. Vês aqueles militares ali nas pontas?*

— *Vejo sim...*

— *Eles estão a guardar a praia enquanto outros soviéticos estão lá a tomar banho. Não vale a pena ir lá que eles são muito maldispostos.*

— *Mas porquê que essa praia é dos soviéticos?* — agora sim, ela estava mesmo espantada.

— *Não sei, não sei mesmo. Se calhar nós também devíamos ter uma praia só de angolanos, lá na União Soviética...*

O camarada João deixou-nos na praia, ele vinha nos apanhar mais tarde, antes da hora do almoço. Estendemos as toalhas, fomos tomar banho, mas eu acho a água da Ilha sempre um bocado fria, claro que a minha tia disse que estava uma maravilha. Nadamos, depois voltamos às toalhas:

— *Tia, em Portugal, quando o vosso camarada presidente passa, vocês não saem do carro?*

— *Bem, eu nunca vi o presidente passar lá, mas garanto-te que ninguém sai do carro, aliás às vezes nem se percebe que o presidente vai num carro.*

— *Hum!, não acredito, ele não tem as motas da polícia pra avisar? Não põem militares na cidade?*

— *Não, militares não põem. Às vezes, se é uma comitiva muito grande, convocam a polícia para afastar o trânsito, mas é coisa muito rápida, o presidente passa e pronto. Claro que os carros se afastam, também é obrigatório, mas é porque ouvem as sirenes, percebes?*

— *Sim.*

— *Mas quando, por exemplo, o presidente sai ao domingo, vai a casa de algum amigo, já não leva a polícia, às vezes até vai a pé* — ela estava mesmo a falar a sério, isso é que me deixou impressionado.

— *O vosso presidente anda a pé?* — até desatei a rir. — *Epá, tenho que contar essa aos meus colegas!, ainda querem estigar os presidentes africanos... Presidente em África, tia, só anda já de Mercedes, e à prova de balas.*

Abrimos o saco com as sandes. A minha tia não tinha muita fome, mas depois de nadar e correr, uma pessoa fica sempre fobada. Comi mesmo com vontade, ela ainda me avisou se eu ia ter apetite para o almoço, *apetite nunca falta, tia, não te preocupes*, eu respondi já tipo mais velho. Depois a tia Dada me perguntou coisas de Luanda, como era na escola, se eu gostava dos professores, o que aprendíamos, como eram os professores cubanos, etc. E achei muito engraçada a cara de espanto que ela fez quando lhe contei que ali em Luanda havia muitos bandidos, mas que era uma profissão perigosa.

— *Uma «profissão» perigosa, dizes tu... E porquê?*

— *Então, tia, é muito arriscado...* — comecei já a explicar. — *Se o assalto corre bem, não há makas, é só lucro no dia seguinte. Mas se te apanham, ai uê!, aí já a tua saúde tá em risco!*

— *«Makas» é problemas, não?*

— *Sim, maka é problema, assunto, também pode ser maka grossa, ou maka só...*

— *E essa dos bandidos, que «maka» é?*

— *É isso que tou ta explicar... Se for apanhado é maka grossa mesmo!*

— *Porquê?*

— *Então, tia, por exemplo, no bairro do Cláudio, apanharam um bandido, coitado, só gostava já de gamar candeeiros, pronto, devia ser lá o negócio que ele tinha no Roque ou quê... yá... Apanharam o muadiê, lhe deram tanta porrada, tanta porrada, mas tanta porrada, que no dia seguinte ele voltou lá à procura da orelha, tia!*

— *Da orelha?* — ela coçou a orelha.

— *Sim, ele tinha perdido a orelha lá, o Cláudio mesmo é que foi lhe mostrar onde é que tava a orelha, porque eles tinham visto a orelha logo de manhã, mas não mexeram a pensar que era feitiço!*

— *Ai, meu Deus...* — ela, impressionada.

— *Mas espera... Vou te contar já outras histórias, mais quentes...*

— *Mais «quentes»?* — esse era o problema de falar com pessoas de Portugal, havia palavras que eles não entendiam.

— *Sim, mais quentes, quer dizer... Olha, por exemplo, ali na Martal quando apanham um bandido, ele até pensa que vai ser bem tratado.*

— *Porquê?*

— *Porque na Martal ninguém bate nos bandidos. Aliás, há lá um senhor mesmo, acho que até é mais velho, que quando ele aparece, a confusão acaba. Bem, claro que quando apanham o bandido, logo assim na hora, ele ainda tem que aguentar umas chapadas, uns pontapés, mas depois chega esse senhor, ninguém mais toca no bandido.*

— *Então fazem o quê?*

— *Espera, já vais ver... Fica para as cenas dos próximos capítulos...* — mas ela fez uma cara estranha.

— *«Cenas dos próximos capítulos»?!* Como assim?

— *Calma só, tia... — fui tirar uma gasosa do saco, abri, dei um golo. — Então esse kota chega, diz a toda gente para ir dormir. Só vão já alguns homens com ele, levam o bandido para um quintal também aí, e lá dão a injeção. E o bandido aí para mesmo.*

— *A injeção?! Mas esse tal «kota» é enfermeiro?* — eu até tive que desatar a rir com vontade.

— *Enfermeiro d'aonde, tia? Qual enfermeiro é esse?! A injeção que lhe dão é com água de bateria! O muadiê para logo ali.*

— *Para? Para de fazer o quê?*

— *Para!, para mesmo, stop, apaga, campá! Ele morre, tia!*

A tia Dada já não quis mais comer a sandes dela, acho que tinha ficado maldisposta com a história ou quê.

— *Mas isso é verdade, filho?* — ela se calhar queria que eu dissesse que não.

— *Até posso te mostrar um colega meu que vive nesse bairro, tia!*

Peguei na sandes dela, perguntei se ela queria; ela não queria, comi! Mas como ela estava impressionada já nem lhe contei o que andavam a fazer no Roque Santeiro quando apanhavam ladrões, coitados, punham só o pneu, petróleo, e ainda ficavam ali a ver o homem a correr dum lado pro outro, a pedir para lhe apagarem. Não sei, há quem diga que nessa altura de queimarem os ladrões com pneus os assaltos diminuíram, mas isso já não posso confirmar. Ela também não sabia que em Moçambique cortavam dedos.

— *Cortam os dedos todos?* — ela já queria se assustar outra vez.

— *Não, tia, cortam um de cada vez. Um assalto, um dedo, percebes?*

Para a conversa ficar mais ligeira, também lhe contei algumas histórias que eu sabia de bandidos que se safavam, como aquele que estava na Praia do Bispo a ser perseguido por um polícia, depois alguém gritou *agarra ladrão!*, e um outro polícia pensou que esse polícia fosse o ladrão e lhe vuzou um tiro das costas, o bandido fugiu e ainda tava a rir.

— *Quer dizer, há muitos tipos de bandidos então, esse foi um sortudo.*

— *Ah pois, mas também há os azarados... Olha, no prédio do Bruno...*

— *Ó filho, essa história também acaba assim muito mal?*

— Não, não, acho que esta tu aguentas — ela riu. — No prédio do Bruno, um bandido tava a assaltar o quinto andar, e tem um kota no sexto andar que é quem trata desses mambos; telefonaram pra ele, ele acordou, saltou por um buraco que há mesmo no sexto andar e caiu em cima do bandido, só que o muadiê, com o susto, desata a correr para as escadas, só que, qual é o azar dele?, também já tinha lá um guarda à espera dele...

— E ele como é que fez? Agora não me vais dizer outra vez «cenas do próximo capítulo», vais?

— Não, não há intervalo... Ele liga o turbo, salta e atira-se do quinto andar!

— E morreu?

— Nem pensar! Caiu, tipo que tava morto, só demorou dois segundos na pausa, olhou, levantou bem fixe, só tava a coxear, mas a correr, ó tia, tou ta dizer: coxos, aleijados, pessoa em cadeira de rodas, aqui em Angola são os que vuzam mais...

— Então ele safou-se, não?

— Epá, nada!... Vê só o azar do indivíduo — achei que aquela palavra ficava bem —, tava a passar um carro da polícia, foi apanhado, o Bruno disse que até ficou com pena dele, poça, já tava quase a fugir... Mas é assim, o azar persegue uma pessoa.

Quando o camarada João veio nos buscar, o calor já tava insuportável. Olhei para as árvores, os pássaros estavam lá sentadinhos, não se mexiam, também deviam estar a suar. Do outro lado da rua havia barracas a vender peixe seco, esse sim, quanto mais ficasse ao sol, melhor. Aquele cheirinho abriu-me o apetite, há quem não goste, mas eu acho que o peixe seco cheira muito bem, parece sumo concentrado de mar.

Já a voltar para casa, passamos no Largo do Kinaxixi, porque eu queria que a tia Dada visse o blindado que estava lá em cima.

— Tia, em Portugal tem um blindado assim pendurado num largo?

— Não, acho que não tem...

— Pois aqui tem! Este largo é o Largo do Kinaxixi — apresentei.

— Mas antigamente não era este blindado que estava aqui em cima, sabes? — ela olhava para o blindado com atenção, ia tirar uma fotografia mas eu disse-lhe que era melhor não, porque ainda estavam muitos FAPLAS ali na rua.

— Era outro blindado? Maior ou mais pequeno? — eu não sabia que aquele já era o segundo blindado.

— Não, não percebeste...

— Então?

— Ali havia uma estátua.

— Uma estátua? Qual estátua?

— A estátua da Maria da Fonte — ela parecia ter a certeza.

— Não sei, tia... Aqui em Luanda normalmente só temos fontes, assim mesmo a sair água com força, quando rebenta algum cano... — o camarada João tava a rir.

Lá em cima na janela o professor Ángel tinha a mão dele no ombro da professora María e dava-lhe beijinhos na bochecha para ela não chorar tanto.

Não ia poder matabichar leite com café, como todos dias de manhã, porque como ficava nervoso no primeiro dia de frequências, o leite com café provocava cólicas. Nesses dias bebia chá. E eu gostava de ter que ir ao jardim buscar chá de caxinde assim mesmo arrancado na hora, embora algumas pessoas gostem mais de secar primeiro. A folha é um bocado áspera, de lado tem piquinhos muito pequenos, é preciso algum cuidado, mas também, só se se raspar com muita força é que uma pessoa se corta. Antes de chegar perto sente-se logo o cheiro do tufo de chá de caxinde, então se o jardim já tiver sido regado, é uma maravilha.

Ouvi o barulho do chá a ferver, mas deixei estar, tinha que ficar assim um bocadinho.

— *Pai, hoje podes me levar à escola? É para eu não chegar atrasado.*

— *Posso, filho.*

— *Yá, fixe.*

Aquilo era só mimo, eu não estava atrasado, mas toda gente gostava de chegar de boleia no dia das provas, não sei bem porquê. Se calhar precisávamos de sentir alguma coisa diferente naquele dia, e então íamos de carro.

Mas, no fim do matabicho:

— *Bom dia, menino...*

— *Oh...? Bom dia, camarada António, tá aqui? Tão cedo... Nem te ouvi entrar.*

— *Tenho chave, menino.*

— *E vieste tão cedo porquê?*

— *Hoje num tem prova, menino?* — ele, rindo.

— *Yá, começam hoje as frequências.*

— *Então, vim desejar boa sorte no menino!* — e ia começar a pegar nas chávenas usadas.

— *Obrigado, António... E deixa isso aí que eu já levo as coisas para a cozinha.*

Mas ele, teimoso, teimoso. E como tinha pouca coisa sobre a mesa, levava pouca coisa de cada vez, para aumentar as viagens de ida e vinda. Abriu as janelas da cozinha, deu corrida ao gato que estava a dormir junto à porta, foi abrir o gás, a despensa, e começou a varrer o quintal.

— *Hoje o almoço é quê, menino?*

— *Não sei, António, a mãe tá lá em cima ainda.*

— *Vou tirar peixe!* — e avançou para a despensa.

— *António, num tira ainda, é melhor saber se vem alguém cá almoçar...*

— *Quem, a avó?*

— *Não sei, António, não sei.*

Enquanto o meu pai tinha ido lá acima buscar coisas, sentei ali no quintal. Dali não via o abacateiro, mas podia ouvir as folhas dele, sentir o cheiro forte, ouvir um abacate cair. *Meu!*, gritei, mesmo sem nenhuma minha irmã ali ao lado para a disputa do abacate. Fui guardar na prateleira da despensa:

— *Camarada António, faz só um favor...*

— *Diz, menino.*

— *Quando as minhas irmãs acordarem...*

— *Sim.*

— *Diz só que esse abacate aqui já tem dono, yá?*

— *Vou dizer, menino.*

Pelo sim pelo não, fui buscar uma faca, marquei lá a minha inicial, mas aquilo era só um «protocolo», como se dizia, se calhar na hora do almoço já ia haver mais dois ou três abacates, ou até nem ia mais me apetecer o tal de abacate, mas aquilo já era hábito de infância, caía uma manga dizia-se *minha*, tocava a campainha dizia-se *vou à frente, pedi!*, só havia uma manga dizia-se *caroço meu!*, encontrava-se uma moeda agarrava-se dizendo *achado não é roubado!*, alguém se levantava deixando a cadeira vazia dizia-se *quem foi ao mar perdeu o lugar!*, ouvia-se um mais velho dizer *quem quer...?* e dizia-se imediatamente *eu!*, um figo caía dizia-se *louaia minha!*, tudo isto em estados de alerta quase militares, tudo muito automático.

— *Hoje é prova de quê, menino?*

— *De Língua Portuguesa.*

— *Hum...*

— *Camarada António...*

— *Diz, menino.*

— *Já ouviste dizer que os cubanos vão embora?*

— *Parece já ouvi, menino.*

— *Tudo vai começar a mudar, camarada António... Não achas?*

— *Parece é a paz que vai chegar, menino... Ontem tavam a falar lá no bairro.*

— *Tavam a falar de quê? Da paz?*

— *Hum... Parece vamos ter paz...*

— *Ó António, e tu acreditas nisso? Há quantos anos é que ouves essa conversa?*

— *Pode ser, menino, pode ser...*

Ele saiu da despensa com um peixe enorme.

— *Sabes quem pescou esse peixe?* — peguei na mochila, pus nas costas.

— *Foi o pai* — ele disse.

— *Nada. Fui eu!* — tentei.

— *Hum...? Menino já vai na pesca ao fundo?* — e começou a rir.

Eu já não disse nada, ia dizer mais o quê? Olhei o peixe, calculei o peso: nem com uma boa estória inventada com a cabeça assim fresquinha de manhã eu ia conseguir aldrabar o camarada António.

— *Té manhã, camarada António.*

— *Té depois, menino... té depois...*

Cheguei à escola de carro; o Cláudio também; até o Bruno a mãe dele veio lhe trazer nesse dia. Era preciso trazer um documento no dia da prova, mas uns tinham o BI caducado, outros tinham esquecido, outros trouxeram cédula de nascimento. Assim havia sempre makas à entrada da sala, e as provas começavam atrasadas meia hora.

Mesmo durante as provas sentávamos dois a dois, não havia maneira. O controlo dos professores era maior, mas lá para o meio da prova já dava para vermos umas coisinhas na folha do outro, e no fim até dava para fazer perguntas, desde que fosse muito baixinho. Isto funcionava mais ou menos assim:

se o professor é muito atento, o aluno finge que está a pensar, põe a mão na testa; assim pode mexer os olhos, mas tem que ter cuidado para não desviar a cabeça, senão o professor percebe logo;

se o professor é banqueiro, deixa-se cair a borracha no chão ao mesmo tempo que o colega do lado; aí pergunta-se: *camarada professor, posso apanhar a borracha?*, quando ele diz sim, os dois alunos trocam as borrachas e aproveitam para trocar, no máximo, três palavras (na borracha podem ir números ou frases curtas);

se o professor lê alguma coisa durante a prova, os alunos «normais» conversam entre eles, trocam ideias, mostram-se as provas, os alunos «corajosos» tiram cábulas do bolso ou leem cábulas escritas em braços, mãos ou pernas, para não falar nas barrigas e chuchas; os alunos «atrevidos» abrem a mochila e tiram apontamentos, ou falam com colegas mais distantes, chegando até a trocar provas durante alguns minutos.

O nosso grupo normalmente tirava boas notas porque todo mundo estudava para as provas semestrais, de modo que as conversas eram mais no caso das dúvidas. Quem ficasse no meio tinha que ser barra nessa disciplina pra estar num sítio que todo mundo pudesse falar com ele. Os camaradas professores cubanos até nisso eram simpáticos porque quando apanhavam alguém a cabular só davam um aviso, não tiravam o ponto à pessoa.

Coitado do Murtala, um dia tava com uma cábula mesmo em cima da carteira quando entrou a camarada coordenadora de física, e olhou para ele, mas acho que ela nem tinha visto nada. Ele ficou tão atrapalhado que ela perguntou: *o que foi? Estás-te a sentir bem?*, e quando foi ter com ele, o Murtala só teve tempo de engolir a cábula sem mastigar quase, e eram duas páginas, acho. Claro que depois ele saiu e foi vomitar.

— *Porra, esse muadiê toda hora só a vomitar!!!* — o Cláudio é que disse, nós só rimos.

Que tinha corrido bem, muito bem, a prova, foi o que eu disse à minha mãe quando cheguei a casa, bem djobado, àquela hora do meio-dia e meia. Cheguei ensopado e contente, tinha caído uma daquelas chuvas de meia hora que parece que não vai acontecer mas depois acontece, e que a cidade quase se afoga porque as fossas, algumas, estão entupidas e então as ruas ficam tipo rios, e os musseques quase se desfazem. Mas eu tinha vindo mesmo devagar, há tanto tempo que não tomava um bom banho de chuva!

Encontrei, na minha casa, uma minha avó, uma prima, os da minha casa e o Papí, e ele sim, era uma surpresa. O Papí só costumava aparecer mais à noitinha, quando podia tocar à campainha e ficar a conversar com a minha irmã lá no portão, embora todo mundo soubesse (e ele mesmo sabia!) que ele não tinha chances ali.

— *Papí...* — cumprimentei. — *Hoje vieste cedo.*

— *Epá, mas a tua mãe me ralhou bué...!*

— *E ralhou porquê?*

— *Então...* — tinha uma toalha na mão, limpava a cara, o cabelo. — *Tava tanta chuva que me apeteceu vir escorregar na tua varanda...*

Aquilo então era verdade. O Papí tinha dessas coisas: uma vez que também tava a chover, ele tinha pegado numa mangueira, tinha molhado a varanda e ia começar a escorregar quando a minha mãe lhe apanhou. Se calhar veio agora escorregar para fazer a desforra.

— *Mas a tua mãe é simpática...* — ele ria. Estremecia.

— *Porquê?*

— *Me ralhou só uns cochito e ainda me convidou pra almoçar.*

Eu achei estranho porque o Papí era uma pessoa que comia de um modo, acho que posso dizer essa palavra, de um modo categórico. Ou, como diz o meu pai, *não brinca em serviço*, e se havia serviço que o Papí gostava de fazer, esse serviço era comer. Com a minha avó e prima lá em casa, a minha mãe ia mais lhe convidar pra almoçar?

— *Sim, filho, eu já tinha pedido ao camarada Antônio para fazer mais comida.*

— *Tu é que sabes, mãe, mas depois num diz só que eu num t'avisei!*

Para explicar o desenho do Papí tem que se imaginar uma bola enorme, assim como se houvesse uma bola de futebol do tamanho de uma pessoa. Para imaginar o que ele era capaz de beber, tenho que vos dizer que houve uma festa de contribuição de oitenta pessoas na rua dos «Lazers» e à uma e meia da manhã já não havia gasosa. Mas para saber bem quem era o Papí, tenho que dizer que toda gente gostava dele, que ele gostava de toda gente e que, assim, ele era um gajo muito porreiro.

— *Ó Papí, estás à vontade, podes te servir..* — disse a minha mãe.

Vou jurar aqui pela alma do meu avô que tá debaixo da terra, pra não dizerem que aumentei já o acontecimento: o Papí serviu-se sete vezes consecutivas sem direito a intervalo, mamou vinte e quatro bifos panados, pôs trinta e uma colheradas de arroz branco no prato (as minhas irmãs contaram), bebeu duas latas de coca-cola e, quando a minha mãe lhe disse que não havia mais, ainda conseguiu abater um litro e meio de água. A avó Chica não conseguiu evitar de dizer:

— *Ó filho, depois vais ao médico ver se não tens bichas...!*

Caímos todos numa grande gargalhada, já todo mundo estava a conter o riso há muito tempo, de modo que foi bom. E o Papí:

— *Não, «avó», isto é mesmo assim!* — fez festinhas na barriga. — *São as malambas da vida...*

À tarde fomos à casa dos camaradas professores cubanos, lá onde eles moravam, naqueles prédios bem malaicos. A Petra sabia bem qual era o prédio, apesar de serem todos iguais, porque o deles tinha uma pintura do camarada José Martí na entrada.

A mãe da Ró tinha conseguido arranjar três compotas enormes de morango, vimos logo que eles iam adorar.

— *Entren, entren... Siéntense que voy a llamar a Ángel* — disse a professora María.

Sentamos ali nos cadeirões com bué de buracos, começamos a olhar: tinham uma tv a preto e branco, a mesa só tinha três pernas e tinha ao lado uma cadeira igual à que havia na escola.

— *Voy a hacer un té para nosotros...* — a professora María, de novo.

Estávamos um bocado envergonhados, mas não sei porquê, eles eram nossos amigos já, talvez fosse mesmo por estarmos na casa deles. O Bruno fez assim com a mão no nariz, tipo que estava a cheirar mal, mas a Petra mandou-lhe logo uma olhada que ele até se endireitou. Eu não disse nada mas também achei que estava a cheirar a mofo.

— *Buenas tardes, compañeros* — começou a apertar as mãos e nas meninas deu beijinhos na mão, tipo D. Juan, elas ficaram envergonhadas.

— *Disculpen el atraso, estaba embalando las cosas para el viaje.*

— *Boa tarde, camarada professor!* — respondemos.

A professora María veio da cozinha com o sorriso dela enorme, trazendo então a água do chá. Como éramos muitos, uns bebiam em chávenas, outros em copos e faltavam ainda duas pessoas que iam beber nos pires, mas o Bruno disse que não lhe apetecia, *muito obrigado*.

Mas eu pergunto-me: aquilo era chá? Quer dizer, um pacote de chá dividido por duas chávenas, quatro copos e um pires, ainda é chá? Logo eu que fui o último, tive que imaginar que aquilo era sumo de açúcar, e depois ainda tive que pensar que não era preciso imaginar esse sumo porque aquilo era mesmo sumo de açúcar.

— *Cómo están los exámenes?* — a professora.

— *Muito bem, muito bem mesmo...* — disse a Petra a sorrir.

— *Entonces, van a aprobar todos?*

— *Sim, quase todos* — a Petra de novo.

— *Claro, el «Mortala»* — eles diziam sempre assim — *tiene muchas dificultades, no tiene base suficiente para pasar de curso...*

Não sei se era verdade, mas o Cláudio contava que o Murtala, quando voltamos a dar frações este ano, lhe disse que a única fração que ele conhecia era a fração de segundos, mas que mesmo essa ele não sabia escrever. Depois numa redação escreveu que adolescência era quando as meninas «apanhavam a monstuação», mas o pior mesmo foi quando na aula de Física ele disse que concordava com a ideia do camarada presidente Samora Machel de ir com uma nave até ao Sol. Quando lhe disseram que era impossível, que o Sol ia queimar as pessoas e a nave, ele deu exatamente a mesma resposta que o camarada presidente Samora (versão que me contaram):

— *Seus burros!, temos que ir de noite.*

A meio do chá, a Petra, meio com lágrimas nos olhos, falou aos camaradas professores, e disse que *nós agradecíamos tudo o que os camaradas professores pessoalmente tinham feito por nós, mas também o que todos os camaradas cubanos tinham feito por Angola, desde os operários, os soldados, os médicos e os professores, que Angola estava agradecida e que íamos sempre ser irmãos, os angolanos e os cubanos, etc. etc. etc.* O Cláudio disse-me logo no ouvido que era a mãe da Petra que tinha escrito aquilo, mas eu não sei, a Petra tinha boas redações também. Depois fiquei espantado, não sei se foi da emoção ou quê, o Cláudio resolveu oferecer o relógio dele ao camarada professor Ángel. Tinha posto num embrulho e tudo, e a Petra disse-me logo no ouvido que era a mãe dele que tinha feito o embrulho, e eu também achei.

Quando a professora María começou a chorar mesmo sem parar, nós ficamos um bocado à rasca também, e o Bruno já não conseguiu despedir-se deles, desmarcou logo. A Romina começou a chorar também e metia impressão ver a maneira como a camarada professora María nos abraçava com tanta força. Antes de sairmos, eu ainda não tinha conseguido dizer nada, mas quando o camarada professor Ángel me apertou a mão e disse *la lucha continúa!*, aquilo saiu-me da boca:

— *Camarada professor... Eu sei que tudo que o camarada professor disse da revolução é verdade, e que... o mais importante é sermos verdadeiros...* — e não consegui dizer mais nada.

Ele me abraçou e limpou as lágrimas. Depois abraçou a Romina. Depois abraçou o Cláudio. Depois abraçou a Petra. Depois abraçou a Kalí. Depois abraçou a Catarina.

— *Dile a Bruno...* — a professora María com as lágrimas dela grossas — *que aunque es un indisciplinado, es un buen chico...*

Sáímos, e eles lá da janela fizeram adeus. O Bruno fez adeus cá de baixo; a Romina bem que limpava as bochechas.

— *Muito bem, Cláudio...* — a Petra. — *Fiquei muito admirada com o teu gesto... Parabéns!*

— *Hum! Admirada vais ficar com o relógio novo que o meu pai vai me dar na sexta-feira!*

O Bruno ia calado, pensei mesmo que ele estivesse triste. Nas aulas da camarada professora María ele era o mais confusionista mas, apesar disso, sempre achei que eles gostavam um do outro.

— *Bruno, estás triste?* — a Romina parece gostava daquela pergunta.

— *Não... Porquê?*

— *Nem te despediste da professora* — eu aproximei-me.

— *Ah, vocês não perceberam?! — ele já a rir.*

— *Perceber o quê?*

— *Então como é que eu ia lhe dar dois beijos se ela tava com bué de ranho a cair do nariz?!*

O céu continuava escuro, cinzento, como se a noite quisesse chegar antes do tempo dela. Outra vez nos despedimos.

Outra vez aquela imagem de cada um ir para o seu lado.

Lá em cima na janela o professor Ángel tinha a mão dele no ombro da professora María e dava-lhe beijinhos na bochecha para ela não chorar tanto.

Um pingo de chuva, sozinho, caiu-me na cabeça, nessa que foi a última vez que vimos aqueles camaradas professores cubanos.

...a água é que traz todo aquele cheiro que a terra cheira depois de chover, a água é que faz crescer novas coisas na terra.

Mesmo do meu quarto, pela quantidade de luz que estava na janela, vi logo que ia ser uma manhã cinzenta. Logo hoje que era a prova de EVP e a nossa sala é tão escura porque as lâmpadas estão todas fundidas. Só espero que, se chover, não comece a pingar em cima do caderno de desenho.

Matabichamos devagarinho, nesse dia a frequência começava mais tarde, porque era só uma e porque era a última. O abacateiro não se mexia quase, eu só tinha receio que o meu pai perguntasse: *e então? Hoje ele não se espreguiça?* O quê que eu podia dizer? Talvez que ele ainda estivesse a dormir, ou então que estava com frio, ou até que o céu cinzento tinha dito alguma coisa ao abacateiro que nós não sabíamos ouvir, então ele estava triste.

— *Poça...* — o meu pai olhou o relógio. — *O camarada Antônio hoje tá bem fígado...* — isso, em linguagem de pescador, quer dizer que ele tinha ficado a dormir.

— *Hum..., duvido, pai. Ele deve estar só sentado aí na zona verde...*

A prova correu-me muito bem, a sala estava um bocado escura, e apesar do céu estar muito carregado, a chuva não iniciou. A prova de EVP calhava muito bem no último dia porque assim aproveitávamos todo o material, compassos, guaches, tinta da china, marcadores, canetas de feltro, até plasticina, para fazermos as últimas inscrições do ano nas carteiras, na parede e na porta da sala.

Aproveitávamos o embalo da prova, onde tinha sido pedido para fazermos um desenho livre, apesar de ser obrigatório usarmos certas técnicas. É impressionante, eu costumava observar isso nas provas de EVP desde a quarta classe, toda a gente desenhava coisas relacionadas com a guerra: três pessoas tinham desenhado akás, duas tinham desenhado tanques de guerra soviéticos, outros fizeram makarovs, e as meninas é que faziam mais coisas do tipo mulheres no rio a lavar roupa, o mercado Roque Santeiro visto de cima, a marginal à noite ou o morro da fortaleza.

Desenhar armas era normal, toda a gente tinha pistolas em casa, ou mesmo akás, senão, sempre havia um tio que tinha, ou que era militar e mostrava o funcionamento da arma. O Cláudio até disse um dia que já sabia montar e desmontar uma makarov, que o tio dele tinha lhe ensinado, mas todo mundo achou que era balda. O desenho do Filomeno estava bonito mesmo, ele até tinha desenhado no cano da aká o brilhozinho que fica depois de se limpar, e ao lado desenhou um carregador daqueles que parecia carregador duplo, que os FAPLAS colavam assim um ao contrário do outro e na hora de mudar de carregador era só virar.

Isso da guerra, das armas, também porque todo mundo já tinha visto e alguns até já tinham disparado pistolas, originava grandes conversas na hora do intervalo sobre esses temas quentes. Havia até pessoas que sabiam mujimbos do Kuando Kubango, das estórias que contavam que os sul-

africanos eram duros, mas que tinham cagunfa dos cubanos, ché, quando eles sabiam que os cubanos iam vir abriam logo daquela zona, tipo tinham visto fantasma. Toda gente, mais velhos ou não, dizia que os cubanos eram muito bons soldados, corajosos, bem organizados, disciplinados, bons companheiros, só não conseguiam dizer Kifangondo, diziam sempre *Kifandongo ete!*

Guerra também aparecia sempre nas redações, experimenta só mandar um aluno fazer uma redação livre para ver se ele num vai falar da guerra, até vai já aumentar, vai contar estória do tio dele, ou então vai dizer que o primo dele é comando, ché, gajo grosso, bate male, num vale a pena se meter com ele. Guerra vinha nos desenhos (as akás, os canhões monacaxito), vinha nas conversas (*tou ta dizer, é verdade...*), vinha nas pinturas na parede (os desenhos no hospital militar), vinha nas estigas (*teu tio foi na UNITA combater, depois voltou, tava a reclamar lá tinha bué de piolho...*), vinha nos anúncios da tv (*ó Reagan tira a mão de Angola...!*), e até vinha nos sonhos (*dispara Murtala, dispara porra!*). Guerra até chegava na boca dos malucos, aquele maluco que se chamava Sonangol porque sempre se besuntava com óleo, já só dava para ver a boca vermelha e os olhos brancos, ele sempre dizia assim: *guerra é uma doença... Agora quero ver onde é que vucê vai buscá comprimido dela... Tou avisá, se vucê pega guerra, vucê todos dia morre o bocado, pode demorá, mas vucê começa cair... Guerra é que faz um país ficá com comichão... Vucê coça, coça e depois começa sair sangue, sangue... Guerra é quando vucê para de coçá mas inda tá sair sangue...*, e ria, ria assim com aquele óleo a escorrer do corpo dele, a Petra disse se calhar aquele óleo tava a escorrer era da alma dele, não sei.

Saí da sala, olhei o céu, achei que aquele sim, era um sítio tão enorme. Não estava verzul o céu, estava assim escurinho, cor do cimento quando já é um bocado antigo.

— *Não queres ir escrever o teu nome?* — a Romina tinha se aproximado.

— *Ahn?* — eu estava distraído.

— *Se não vais escrever o teu nome lá na porta?*

— *Yá, já vou...*

— *Já tás a pensar nas despedidas, né?*

— *Não, até não.*

— *Hum...* — ela olhou para mim.

— *Mas que é a última vez que vamos escrever nessa porta, lá isso é...*

Fomos ter com os outros, uns pintavam símbolos na parede da sala, outros tentavam desenhar as suas próprias caras. O Filomeno desenhava cuidadosamente o carro do Caixão Vazio, a camarada diretora à entrada da escola e os alunos todos a gritar assim: *muito bem-vindo, camarada inspetor-surpresa!*

Dali fomos para a parte de trás das salas, ali onde cheirava bué a chichi. Tiramos os cadernos e os livros das mochilas, eu tinha trazido todos os meus cadernos de apontamentos menos o de Língua Portuguesa que tinha lá redações que eu gostava. O Cláudio tirou os livros, o Helder, o Bruno também, pusemos tudo junto e acendemos o fogo.

A Petra estava cheia de medo, se nos apanhassem podia haver maka, mas nós fizemos questão de acender a fogueira no pátio da escola mesmo. O Bruno ainda gozou: *os meninos à volta da fogueira...*

A fogueira aumentou, as labaredas ficaram atrevidas, nós afastamos todos um bocado. *Epá*, o Murtala falou, *deixa a fogueira respirar!* E ela respirava, sim, livre, amarela, enormíssima. Aquele quentinho soube mesmo bem, estava um ventinho desagradável. Do outro lado da chama parecia que as imagens iam derreter: vi a cara do Bruno, os cabelos dele despenteados; vi a cara da Romina, os cabelos dela encaracolados; vi a cara do Murtala, os olhos dele escancarados.

— *Bem...* — olhei para todos. — *Eu vou dar.*

— *Já vais?* — o Cláudio.

— *Yá, vou bazar.*

— *Eu também vou dar o lets* — o Bruno disse.

Antes que tivéssemos tempo de dizer alguma coisa, o Bruno pegou na mochila e pôs nas costas. Começou a afastar-se com o andar dele rápido, irrequieto. Quando eu e a Ró fomos olhar bem para ele, ele já tava lá longe, junto ao portão. *Brunoooooooo...*, chamei. Esperei a ver se ele olhava. *Ele não vai olhar*, a Ró disse-me, baixinho. *Ele vai olhar!*, pensei, baixinho.

Lá longe, junto ao portão, o Bruno levantou a mão e fez adeus. Nunca cheguei a perceber se ao mexer assim a cabeça ele olhou para trás ou não. *Brunoooooooo...*

— *Até pro ano, Ró...* — eu.

— *Até pro ano...* — ela.

— *Ró...*

— *Diz.*

— *Se pro ano não vieres..., escreve-me a dizer onde estás* — eu.

— *Está bem* — ela olhou para mim, fez que sim com a cabeça, com os olhos, com os caracóis nos cabelos. — *Está bem...*

Fui pelo Largo das Heroínas, passei pela Rádio Nacional e parei ali, no mesmo sítio onde, no dia do Caixão Vazio, eu tinha parado de correr com a Romina. Lembrei-me da camarada professora de Inglês, dos saltos, da velocidade dela, da técnica de saltar muro sem tocar. Passei pela casa da Kalí, continuei a descer.

Ao chegar mesmo à porta de casa, o portão pequeno estava aberto.

Vi, na varanda, a minha mãe conversar com uma senhora de lenço preto na cabeça. Demorei bué de tempo só desde o portão até à escada: abri a caixa de correio que nunca tinha nada; endireitei duas botijas de gás que estavam ali encostadas; tirei um caracol do caminho e pus na relva; sacudi bem os pés no tapete antes de pisar o primeiro degrau; tudo isso só para tentar apanhar uns cochito da conversa. Mas nada!, tavam a falar bué baixo.

Cumprimentei, *bom dia*, e então vi a cara da senhora: era a mulher do camarada António. A minha mãe fez-me sinal para eu entrar, de modo que só tive tempo de ver que a senhora trazia um lenço na mão esquerda, e que os olhos da minha mãe estavam bem encarnados.

O corredor que dava para a cozinha estava cheio de silêncio: não ouvi o barulho da panela de pressão, não ouvi o camarada locutor a falar no rádio do camarada António, não ouvi o barulho de copos ou talheres, a mesa não estava posta, não ouvi passos e, quando cheguei à cozinha, não vi ninguém. Ninguém.

Percebi logo que o camarada António não tinha vindo, porque quando ele falta sempre vem alguém da casa dele avisar, mas nunca é a mulher dele. Vem sempre um filho ou filha, e apesar de às vezes virem com um chapéu ou um lenço na cabeça, esse lenço nunca é preto. E quando alguém vem avisar que o camarada António não pode vir, apesar de ter que desenrascar qualquer coisa rápida para comermos, a minha mãe não fica com os olhos assim encarnados.

Abri a porta da cozinha, sentei-me no degrau.

Dali eu não via o abacateiro, mas podia ouvir o barulho das folhas a serem abanadas pelo vento. O céu estava muito escuro e se aquele vento viesse do Norte, então íamos ter tempestade. O meu avô sempre dizia: *o pior vento é o vento norte!*

— *Vamos para a mesa...* — as minhas irmãs tinham chegado.

As raparigas são mesmo muito rápidas. Já tinham posto a mesa, e a minha irmã mais velha já tinha feito até uma salada de atum rápida, com ervilhas de lata e feijão macunde do dia anterior.

— *O camarada António morreu hoje de manhã...* — mas depois a minha mãe não conseguiu falar mais.

Na mesa estava muito silêncio, mas lá fora havia gritaria, até houve tiros de comemoração. Quando ligamos o rádio é que percebi: afinal estavam a dizer que a guerra tinha acabado, que o camarada presidente ia se encontrar com o Savimbi, que já não íamos ter o monopartidarismo e até estavam a falar de eleições. Eu ainda quis perguntar *mas como é que vão fazer eleições, se em Angola só há um partido e um presidente...*, mas mandaram-me calar para ouvir o resto das notícias. Depois mandaram-me ir à cozinha buscar o azeite, o vinagre e o jindungo. Eu fiz força pra não chorar, fingi que o camarada António estava ali junto ao fogão:

— *Camarada António, passa-me só o jindungo, faz favor...* — e como ele não disse nada, provoquei-lhe: *vês, António, aqui em Angola, agora até já vamos ter eleições!, no tempo do tuga havia eleições?* — mas ele não disse nada mesmo.

Depois do almoço fui me deitar naquela cadeira verde, comprida, lá no quintal. Estava a ventar um bocado, o que era bom porque assim eu podia adormecer rápido, com o barulho das folhas do abacateiro a chocalharem.

Nos dias em que o céu não estava tão escuro, eu gostava de imitar as lesmas de meu jardim, e deitar-me ali mesmo ao sol. Lá na cozinha, o camarada António fazia barulho com os pratos e com os copos, ele sempre demorava muito tempo a lavar a loiça. Esse barulho é que costumava me adormecer. *Menino, acorda então... Faz mal ficar com a cabeça ao sol... Depois a mãe vai ralhar no menino...*, ele gostava de dizer. *Mas já passou quanto tempo, António?... Ainda nem adormeci um bocadinho...*, eu queria refilar. *Ê, menino!, passou mais de vinte minuto...*

Acordei com os pingos da chuva a me bombardearem as pernas e as bochechas. De repente, começou a cair uma carga d'água daquelas valentes. Fui pra baixo do telheiro e fiquei a ver a água cair. Lembrei-me imediatamente do Murtala: na casa dele, quando chove, só podem dormir sete de cada vez, os outros cinco esperam todos encostados na parede onde há um tetozinho que lhes protege. Depois é vez dos outros dormirem, assim mesmo, juro, sete de cada vez. Sempre que chove de noite, o Murtala, no dia seguinte, dorme nos três primeiros tempos.

Ao ver aquela tanta água, lembrei-me das redações que fazíamos sobre a chuva, o solo, a importância da água. Uma camarada professora que tinha a mania que era poeta dizia que a água é que traz todo aquele cheiro que a terra cheira depois de chover, a água é que faz crescer novas coisas na terra, embora também alimente as raízes dela, a água faz «eclodir um novo ciclo», enfim, ela queria dizer que a água faz o chão dar folhas novas. Então pensei: «Epá... E se chovesse aqui em Angola toda...?» Depois sorri. Sorri só.

